บทที่ ๓
สารคดีท่องเที่ยว

งานเขียนที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทางเป็นลักษณะงานเขียนเก่าแก่ที่มีมานานพอ ๆ กับประวัติศาสตร์การเดินทางของมนุษย์ เราจึงพบวรรณกรรมในลักษณะนี้ทุกชาติทุกภาษา และมักปรากฏเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ที่เก่าแก่ของชนชาตินั้น ๆ ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะมนุษย์มีการเดินทางอยู่ตลอดเวลา เดินทางเพื่อย้ายถิ่นฐานบ้าง เดินทางเพื่อการสงครามบ้าง เดินทางเพื่อการศาสนาบ้าง เดินทางเพื่อแสวงหาโชคลาภในดินแดนใหม่บ้าง ฯลฯ เช่น **บันทึกของหลวงจีนฟาเหียน บันทึกของมาร์โคโปโล จดหมาย เหตุของฉาลูแบร์ จดหมายเหตุบาดหลวงตาชาร์ด** เป็นต้น

บันทึกการเดินทางจึงเป็นการบันทึกประสบการณ์ชีวิตช่วงที่ต้องผจญภัยหรือเผชิญหน้าสิ่งแปลกใหม่ ผู้คนแปลกหน้า วัฒนธรรมที่ไม่คุ้นเคย และสถานที่ที่ห่างไกลจากบ้านเกิดเมืองนอนของตน เพื่อเป็นหลักฐานส่วนตัวหรือเพื่อให้คนใกล้ชิดได้รับรู้ร่วมด้วย ไม่เพียงแต่จะมีผู้นิยมเขียนวรรณกรรมประเภทบันทึกการเดินทาง แต่มีผู้นิยมอ่านมากอีกด้วย อธิบายในเชิงจิตวิทยาได้ว่าวรรณกรรมประเภทนี้เร้าจินตนาการและสัญชาตญาณรักการผจญภัยของมนุษย์ จึงเป็นงานเขียนที่ท้าทายผู้อ่านให้ค้นหาโลกใหม่ดินแดนใหม่ร่วมไปกับผู้เขียน และเป็นประสบการณ์รอง (second-hand experience) ที่ผู้อ่านสนุกสนานและได้สาระประโยชน์ไปพร้อมกันด้วย

บันทึกการเดินทางของไทยในอดีต มักแต่งเป็นร้อยกรอง เป็นวรรณคดีรูปแบบหนึ่งที่เรียกว่า **"นิราศ"** เพราะเนื้อความเน้นการพรรณนาคร่ำครวญเพราะจากนางมากกว่าบันทึกระยะทางการเดินทางโดยตรง แต่นิราศในสมัยหลัง ๆ จะมีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางมากขึ้น ผู้แต่งจะกล่าวถึงเส้นทางการเดินทาง เรื่องราวของชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนที่พบเห็น รวมทั้งกิจกรรมระหว่างการเดินทาง การคร่ำครวญถึงหญิงคนรักเป็นเพียงส่วนประกอบ หรือเป็นการรักษา "ขนบ" ของการแต่งนิราศไว้เท่านั้น อย่าง**นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน** หรือ**นิราศถลางตุ้ง** ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นนิราศที่เป็นไพรัชคดีเรื่องแรกของไทย และนิราศของสุนทรภู่ ซึ่งมีหลายเรื่อง นิราศในลักษณะบันทึกการเดินทางยังเป็นที่นิยมจนถึงยุคปัจจุบัน มีทั้งแต่งเป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง

ส่วนต้นกำเนิดของการเขียนสารคดีท่องเที่ยว น่าจะมาจากการเขียนจดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง ซึ่งเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วที่นิยมกันมากตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา บันทึกการเดินทางเหล่านี้มีทั้งจดหมายเหตุระยะทาง จดหมายเหตุรายวัน และจดหมายที่มีถึงผู้ใดผู้หนึ่ง เนื่องจากในอดีต บุคคลที่เดินทางและมีความรู้ความสามารถในการเขียนหนังสือมักเป็นพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ หรือเจ้านายต่าง ๆ จดหมายเหตุการเดินทางของบุคคลเหล่านี้จึงมีอยู่มาก และเป็นหลักฐานอ้างอิงทางวรรณคดีที่สำคัญและมี

น้ำหนักน่าเชื่อถือในการศึกษาประวัติศาสตร์ ประเพณี วัฒนธรรม พระราชกรณียกิจ หรือราชการที่ทำสนองพระคุณแผ่นดิน

สารคดีท่องเที่ยว ที่ถือกันว่าเป็นตัวอย่างสารคดีท่องเที่ยวคลาสสิกของไทย มีดังนี้

จดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ และนิราศเมืองลอนดอน (นิราศลอนดอน)

ผู้ที่แต่งคือ หม่อมราโชทัย (ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร) เป็นบุตรของกรมหมื่นเทวานุรักษ์ (หม่อมเจ้าชอุ่ม อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์กระต่ายเกิดในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อเจริญวัย บิดานำไปถวายตัวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ได้เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิด เมื่อทรงผนวชก็ตามเสด็จไปอยู่รับใช้โดยตลอด เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงสนพระทัยศึกษาภาษาอังกฤษ หม่อมราชวงศ์กระต่ายก็ศึกษาตามพระราชนิยม โดยเล่าเรียนภาษาอังกฤษกับพวกมิชชันนารีที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษอย่างดี จนเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงใช้อย่างเลขานุการสำหรับเชิญกระแสรับสั่งไปพูดจากับชาวต่างประเทศ เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎฯ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมราชวงศ์กระต่ายก็ได้รับราชการสนองพระมหากรุณาธิคุณ ต่อมาได้เลื่อนยศเป็น หม่อมราโชทัย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย ณ กรุงอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๐๐ หม่อมราโชทัยได้เดินทางไปด้วยในฐานะล่ามหลวง หลังจากกลับมาแล้ว ได้แต่งจดหมายเหตุการเดินทางทูลเกล้าฯ ถวายก่อน แล้วจึงแต่ง**นิราศลอนดอน** พ.ศ. ๒๔๐๔ หมอบลัดเลย์ได้ติดต่อขอซื้อลิขสิทธิ์**นิราศลอนดอน**ไปจัดพิมพ์จำหน่าย เป็นมูลค่า ๔๐๐ บาท ดังนั้น นอกจากหม่อมราโชทัยจะเป็นข้าราชการไทยคนแรกที่จัดเจนภาษาอังกฤษจนสามารถทำหน้าที่เป็นล่ามให้ราชทูตได้แล้ว ยังเป็นกวีไทยคนแรกที่ได้รับเงินค่าลิขสิทธิ์งานประพันธ์อีกด้วย

หม่อมราโชทัยได้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศคนแรก และถึงแก่อนิจกรรมเมื่ออายุ ๔๗ ปี

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงนำหนังสือ**นิราศลอนดอน**ไปด้วย เล่ากันว่าทรงรับสั่งว่าหม่อมราโชทัยจดละเอียดมาก ต่อมาเมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา ทรงเห็นว่า นอกจาก**นิราศลอนดอน**จะเป็นหนังสือกวีนิพนธ์น่าอ่านแล้ว ยังมีความสำคัญในเชิงเป็นเอกสารประวัติศาสตร์และโบราณคดี จึงทรงนำมาพิมพ์ไว้ในหนังสือชุด**ประชุมพงศาวดาร ภาค ๔๕** เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

จดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ และ**นิราศลอนดอน**เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญที่บันทึกการเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษเป็นครั้งแรก ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พ.ศ.

๒๔๐๐ การส่งคณะราชทูตไปครั้งนี้ สืบเนื่องมาจากเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ สมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ทรงแต่งตั้งเซอร์ยอห์น เบาริง เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และขอให้ไทยทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีเช่นประเทศที่มีอิสระเสมอกัน นับเป็นครั้งแรก ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีการส่งราชทูตเชิญพระราชสาสน์ของพระเจ้าแผ่นดินมหาอำนาจยิ่งใหญ่แห่งยุโรปมาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การที่เซอร์ยอห์น เบาริง เข้ามาครั้งนี้ เป็นอย่างเดียวกับครั้งที่ราชทูตฝรั่งเศสเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มาเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงโปรดให้จัดการรับรองราชทูตเป็นการใหญ่อย่างสมเกียรติ และมีพระราชดำริเห็นควรส่งราชทูตไทยไปตอบแทนคำนับบ้าง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ส่งคณะราชทูตไทย ประกอบด้วย พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี (เพ็ญ เพ็ญกุล) อุปทูต ขมื่นฌเฑียรพิทักษ์ (ด้วง) ตรีทูต หม่อมราโชทัย ล่ามหลวง และบุคคลอื่น ๆ อีกรวม ๒๗ คน

คณะราชทูตไทยออกเดินทางเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการแด่สมเด็จพระราชินีวิคตอเรียเมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๐ และเดินทางกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

จดหมายเหตุฯ เป็นบันทึกรายวัน หม่อมราโชทัยบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นติดต่อกันเกือบทุกวัน เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากนั้นจึงแต่ง**นิราศลอนดอน**เป็นคำกลอน โดยดำเนินความตามจดหมายเหตุ แต่ในกลอนนิราศแทรกบทครำ่ครวญอาลัยอาวรณ์ เพราะต้องจากบ้าน จากนาง ตาม "ขนบนิยม" ของนิราศทั่วไป เช่น

แต่ตัวเรานี้ไม่เบาบางวิตก — คิดชนกชนนีมิรู้หาย
ทั้งพันธุ์วงษพงษญาติจะคลาศคลาย — อีกมิ่งมิตรชิดกายต้องห่างกร
นิจาเอ๋ยพึ่งได้คบประคองชื่น — แรกรักษรื่นจำไปไกลสมร
จะก่นกินแต่น้ำตาอนาธร — ทั้งนั่งนอนไหนจะศุขทุกเวลา
ครั้นพ้นเกาะเสาะลิบละลิ่วแล่น — มาตามแผนที่ทางหว่างวิถี
ภอถึงแหลมตะลุมพุกทุกข์ทวี — ทรวงเหมือนตีทุบทุ่มตะลุมพุก
เจ็บระบมกรมในมิใคร่หาย — เจียนจะวายชีวีไม่มีศุข
ลงนอนนึ่งก็ไม่หลับแล้วกลับลุก — เฝ้าแต่ทุกข์ทับถมอารมณ์กรอม
ถึงอ่าวยางคิดระคางด้วยยางรักษ — ชั่งเหนี่ยวหนักหน่วงใจจนไผ่ผอม
สุดจะคิดปลิดปลดสู้อดออม — เหนจะงอมเสียเพราะงามเมื่อยามครวน

(สะกดตามต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก)

เนื้อความในจดหมายเหตุและนิราศมีรายละเอียดแตกต่างกันบ้าง บางส่วนจดหมายเหตุพรรณนาความละเอียดกว่า บางส่วนบทนิราศพรรณนาเสริมความเพิ่มขึ้น อย่างเช่น ตอนเดินทางไปถึงเมืองไคโร ในจดหมายเหตุ จะพรรณนาขบวนทหารที่มาต้อนรับอย่างละเอียด ว่า "ที่ประตูมีทหารขี่ม้าใส่เสื้อเกราะทองเหลืองตะพายปืนถือคาบขืนสองแถวๆละหกสิบม้า ประตูชั้นในถือปืนปลายหอกสองแถวๆละหกร้อยคน ปี่พาทย์สำหรับทหารปืนปลายหอกขี่สิบสี่คน ที่สนามในมีทหารปืนใหญ่ขี่ม้าประจำอยู่กระบอกละขี่สิบสี่ม้า ปืนใหญ่หกกระบอก รวมทหารร้อยขี่สิบสี่ม้า ปี่พาทย์สำหรับปืนใหญ่ขี่สิบสี่คน" ในขณะที่กลอนนิราศจะกล่าวเพียงสั้น ๆ แต่จะพรรณนาความละเอียดตอนชมสวน และสระน้ำ เพราะจะพรรณนาพรรณไม้ พรรณปลาตามแบบนิราศทั่วไป เช่น

กรรนิกาการเกดพิกุลแก้ว โสกชองแมวสุกรมนมสวัน
พุมเรียงรงไรกรักลักจัน ขนุนขนันเนียมหนาดลางสาดชาง

และ

ปลาแก้มช้ำ ๆ ไฉนผู้ใดต้อง แต่แก้มน้องช้ำเพราะชมพิรมย์สมร
ปลางคางเบือนเหมือนแม่เบือนทำเงื่อนงอน ปลากรายว่ายคล้ายกรเข้ากรีดกราย

ตัวอย่างที่พรรณนาความได้ตรงกันทั้งจดหมายเหตุและนิราศ เช่น ตอนการแสดงบนหลังม้า

"แล้วมีผู้หญิงคนหนึ่งออกมาขี่ม้า แต่แรกนั่งขี่ก่อน แล้วก็ขับให้ม้าห้อวิ่งวงไปในสังเวียน พอม้าห้อเต็มฝีเท้าหญิงนั้นก็ลุกยืนขึ้น เมื่อกำลังม้าห้อมิได้หยุดแล้วยืนแต่งตัว เปลี่ยนเสื้อเก่าออกทิ้งเสียใส่เสื้อใหม่ บางทีก็ยืนบนหลังม้าเท้าเดียว แล้วเต้นเป็นฝรั่งรำเท้า เปลี่ยนท่าทางยักเยื้องต่าง ๆ บนหลังม้าเมื่อกำลังห้อ บางทีขึ้นเอนตัวลงมาข้างม้าดูเหมือนจะตกแต่ว่าไม่ตก...อานที่ขี่ทำเหมือนแผ่นกระดานแล้วจึงหุ้มผ้า ครั้นหญิงนั้นขี่สิ้นกระบวรแล้วก็คืนเข้าโรง .."

(จดหมายเหตุ)

แต่แรกนั่งผ่ายหลังจึงยืนห้อ ครั้นต่อไปมีบัตรีขี่สินทพ
ถอดเสื้อเก่าเอาเสื้อใหม่ใส่จนครบ ออกปรึงปร้อขับเข้ียวเลี้ยวตลบ
บางทีเบนยืนเอนเอียงข้าง ๆ แล้วเต้นหลุบรำเท้าก้าวตามเพลง
แล้วยืนแต่ตีนเดียวเอี้ยวตัวเอง ทำท่าทางน่าหัวเราะชั่งเมาะเหมง
แกล้งยักเยื้องแคบคายหลากหลายท่า ไม่กริ่งเกรงว่าจะตกหกชะมำ
สิ้นกระบวนถ้วนสิ่งที่หญิงทำ บนหลังม้าห้อไม่อยุดสุดจะร่ำ
ก็ร่ารำเริงรื่นคืนกลับไป

(นิราศลอนดอน)

ตอนเยี่ยมสถานกักขังคนวิกลจริต

"พวกราชทูตไปดูที่ขังคนบ้า ทำเป็นตึกใหญ่กว้างขวาง ในนั้นมีที่สำหรับสั่งสอนศาสนาเทศน์ให้คนบ้าฟังทุกอาทิตย์ ที่ในตึกเป็นห้องใหญ่บ้าง ห้องเล็กบ้าง แต่บ้าที่คลั่งมากไม่ได้สติ ดิ้นโดดโลดโผนโดนเสาไม้ทำร้ายแก่คนอื่น ดังนั้น ขังไว้ในห้องมีเบาะมีนวมตามพื้นแลฝา ถึงจะดิ้นรนประการใดเนื้อตัวก็ไม่เจ็บช้ำ ในตึกนั้นทำสอาดหมดจดงดงามประหนึ่งว่าเรือนเศรษฐี มีหมอแลคนคอยปรนนิบัติรักษาประจำอยู่มิได้ขาด บ้าผู้ชายก็เอาไว้ส่วนชาย บ้าผู้หญิงก็เอาไว้ตามผู้หญิง มิให้ปนปะคละกัน ผู้ปรนนิบัตินั้นพูดจาสิ่งใดล้วนอ่อนหวานปลอบโยน มิให้คนบ้าเคืองใจเลย"

(จดหมายเหตุ)

"จึงตรงไปในตำบลขังคนบ้า
ดูที่ท่าทำไว้นั้นใหญ่หลวง

มีที่สอนศาสนาบ้าทั้งปวง
อย่าให้ล่วงลืมสะติหมั่นตริตรอง

ถึงกำหนดวันอาทิตย์เป็นนิตย์แน่
ตาครูแก่รู้รศบทสนอง

วิสัชนาบ้าฟังนั่งเป็นกอง
ที่ทำนองคล้ายเทศข้างเพศไทย

ในตึกนั้นกั้นห้องเปนช่องชั้น
บ้างลดหลั่นงดงามตามวิไสย

ดั่งบ้านเรือนเสรฐีดีกะไร
แลวิไลยสวยสอาดปลาดตา

ถ้าแม้นคนที่พีกลจริตร้าย
มักปีนป่ายโลดโผนโจนถลา

บางทีผลุนหมุนไปฉวยไม้ม้า
แล้ววิ่งร่าไล่ตีผู้คน

เขาเอาเข้าขังไว้ที่ในห้อง
มีเบาะรองจัดแจงทุกแห่งหน

นุ่มนิ่มน่วมนวมเข็บไม่เจ็บตน
ถึงดิ้นรนก็มิได้เปนไรเลย

มีหมออยู่ผู้คนปรนนิบัติ
สาระพัดดูแลไม่แชเฉย

ทุกคืนวันโมงยามตามที่เคย
ให้นมเนยเข้าปลาหยูกยากิน

บ้าผู้ชายไว้ฝ่ายผู้ชายล้วน
บ้าผู้หญิงไว้ส่วนผู้หญิงสิ้น

คนพิทักษรักษาเป็นอาจิณ
ชั่งห่อลิ้นโลมปลอบให้ชอบใจ

เฝ้าโน้มน้าวกล่าวสุนธรที่อ่อนหวาน
ไม่หักหารพูดจาอัฒาไศรย

แกล้งยกยอผลอพลอดออด ๆ ไป
หวังจะให้คลายมุ่นขุ่นอารมณ์"

(นิราศลอนดอน)ภ

ตอนพรรณนาสวนป่าในเมืองลอนดอน

"ที่ในเมืองลอนดอนมีที่หลายแห่งทำเป็นป่าปลูกต้นไม้ใหญ่ ใต้ต้นตามพื้นแผ่นดินปลูกหญ้าคล้ายกับหญ้านพรก ขึ้นเขียวสดงดงามสม่ำเสมอเหมือนปูพรม ไม่มีใครเข้าไปทำรกเรี้ยวในที่นั้นได้

แต่บรรดาป่าทั้งนี้มีชื่อหมดทุกป่า คือไฮด์ปากป่าหนึ่ง ครีนปากป่าหนึ่ง ครินวิชปากป่าหนึ่ง รีเยนต์สปากป่าหนึ่ง เซนต์เฮมส์ปากป่าหนึ่ง วิกโตเรียปากป่าหนึ่ง ยังอีกที่เป็นป่าเล็ก ๆ หลายแห่ง แต่ไฮด์ปากนั้นเปนที่ใหญ่โต มีแม่น้ำคั่วนอยู่ในกลางแม่น้ำหนึ่ง ตามริมน้ำทำเปนหาดทราย แลเลี่ยนเตียนดีดูน่าสนุกนัก น้ำในแม่น้ำนั้นขึ้นเรี่ยเปี่ยมชายหาดอยู่เปนนิจ ที่ริมตลิ่งมีตึกอยู่แห่งหนึ่ง หน้าตึกมีเรือใบเรือกระเชียงจอดไว้สำหรับให้คนเช่าไปแล่นใบ แลตึกระเชียงเที่ยวเล่นในแม่น้ำนั้น ที่ไฮด์ปากเป็นที่ประชุมชายหญิงทั้งผู้ดีแลคนจน เมื่อถึงเวลาเย็นแล้ว บางคนก็ขี่ม้าแลรถ บางคนก็เดินเท้า ไปเที่ยวตากลมอากาศในป่านั้นเป็นพวก ๆ บางคนเปนชายหนุ่มก็ชักชวนผู้หญิงสาวแต่งตัวสอาดไอ่โถง ขึ้นขี่ม้าคนละม้าแล้วขับแข่งเปนคู่เคียงเรียงกันไป แต่ผู้หญิงอังกฤษขี่ม้าไม่คร่อมเหมือนผู้ชาย ขี่ไพล่ขาคล้ายกันกับผู้หญิงไทยชาวบ้านนอกขี่กระบือ แต่ขี่ดีไม่ใคร่จะตก ถึงม้าจะห้อหกทำพยศต่าง ๆ ก็ขี่ได้"

(จดหมายเหตุ)

ที่ในเมืองลอนดอนนครหลวง
สร้างเปนป่าหลายแห่งตกแต่งเตียน
พื้นแผ่นดินปลูกหญ้าระคาคาษ
เขียวสดศรีหอระดานประสานงาม
บรรดาป่าเหล่านี้ล้วนมีชื่อ
ไปเดินนั่งฟังเสียงสำเนียงนก
แม่น้ำคั่วนอยู่กลางระหว่างป่า
แลลาดเลี่ยนเตียนสอาดมีหาดทราย
น้ำขึ้นเรี่ยมเปี่ยมตลิ่งอยู่เปนนิตย์
ที่แถวท่าวารีนัทที่ชาร
มีนาวาหลายลำประจำไว้
จะไปชมลำน้ำตามจำนง
อยากแล่นใบตีกระเชียงพร้อมเพรียงสิ้น
ขายสุราอาหารคอยขานเชือ
อันไฮด์ปากป่านี้ที่ก็กว้าง
เวลาเอย็นสุริยาทิพากร
ทั้งผู้ดีเขญใจมิได้ว่า
บ้างเดินยืนนั่งพูดอยุดชุมนุม
บ้างก็ขี่รัถาอาชาชาติ์
คนทั้งปวงช่างพินิตสถิตย์เสถียร
ทำความเพียรปลูกต้นไม้ไตใหญ่งาม
ดูดังลาดพรมดีไม่มีหนาม
ใครไม่ช้วงล่วงลามไปทำรก
เอย็นออกชื้อเฉื่อยฉายร่มไม้ปก
มีทางบกทางเรือเหลือสบาย
ชายชลาริมแควกระแสสาย
ทำแยบคายแสนสนุกนิศูขสำราญ
ดูปลื้มจิตรน่าลงสงสนาน
ทำสถานตึกแต่งแกล้งบรรจง
ถ้าแม้นใครจงจิตรคิดประสงค์
เอาเงินส่งเสียให้เป็นได้เรือ
สมถวิลไปได้ทั้งใต้เหนือ
สนุกนี่เหลือสุดจะร่ำเป็นคำกลอน
แลสล่างคนผู้คูสลอน
ราษฎรคลาไคลไปประชุม
ต่างปรีดาถ้วนทั่วมามั่วสุม
ที่ใต้พุ่มพฤกษาน่าสบาย
บ้างลีลาดเดินเท้าเปนเหล่าหลาย

บ้างแค่นเคาะเขาะเข้ากล่าวภิปราย
หนุ่มคะนองผ่องประไภยวิไลยลักษณ์
ขึ้นขี่ม้าคนละตัวทำชั่วขวน
เขาแต่งตนงาม ๆ ตามภาษา
แต่ผู้หญิงอังกฤษผิดกับไทย
เท้าหนึ่งเหยียบโกลนไว้แล้วไผล้ขา
คล้ายผู้หญิงเมืองนี้ที่ขี่ควาย
ถึงพาชีมีพยศจะห้อหก
ไม่ช้อแท้แก้ไขกันในเพลง
ยัตรีอายบุรุษแอบเข้าแนบนวล
ก็ชวนชักสาว ๆ คราวสงวน
เฝ้ารบกวนเดินเรียงเคียงกันไป
ใส่เสื้อผ้าเอี่ยมลออทอด้วยไหม
ขี่ม้าไม่คร่อมหลังเหมือนอย่างชาย
ดูทีท่าเรียวแรงแข่งใจหาย
แต่แยบคายมั่นคงไม่งงเงง
ทำแผ่นผกโผนโลดกระโดดเหยง
เป็นนักเลงเชิงชานการอาชา

(นิราศลอนดอน)

ในระหว่างอยู่ที่ประเทศอังกฤษ นอกจากกรุงลอนดอนแล้ว คณะราชทูตไทยรวมทั้งหม่อมราโชทัยผู้เป็นล่ามยังได้ไปยังเมืองเบอมิงฮำ (เบอมิงแฮม) แมนเชสเตอ (แมนเชสเตอร์) ลิเวอปูล (ลิเวอพูล) เมืองชิฟิลด์ (เชฟฟิลด์) เพื่อดูโรงงานทำเครื่องทองเหลือง เครื่องเหล็ก เครื่องแก้ว กระจก เครื่องกระดาษ เช่น ถาดกระดาษ หีบกระดาษ โรงงานทอผ้า โรงงานปั่นฝ้าย โรงงานทำปืน โรงงานทำรถพ่วงรถไฟ โรงงานทำตะปูเกลียว โรงงานทำเพชรพลอย เป็นต้น ส่วนในกรุงลอนดอนนั้น คณะราชทูตและล่ามได้เข้าเฝ้าควีนวิกตอเรียและพระราชวงศ์ที่พระราชวังบักกิงฮัม (บักกิงแฮม) และพระราชวังวินเซอร์ นอกจากนี้ยังได้ไปชมพระที่นั่งกฤศเตลแปเลศ (คริสตัลพาเลส) สวนสัตว์ เรือกลไฟ อุโมงค์ลอดใต้แม่น้ำเทมส์ โรงพยาบาล สถานสงเคราะห์คนวิกลจริต พิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้ง เทาเวอร์ออฟลอนดอน บริติชมิวเซียม ดูหนัง ละคร สวนสาธาณะ เป็นต้น

หม่อมราโชทัยบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็นในประเทศอังกฤษอย่างละเอียด โดยเฉพาะสิ่งที่แปลกใหม่เป็นความตื่นตาตื่นใจ ยังไม่มีในเมืองไทยในขณะนั้น เช่น การแสดงโชว์การขี่ม้า เรือกลไฟลำใหญ่ สภาพและลักษณะของรถไฟซึ่งเป็นพาหนะเดินทางทั่วประเทศ พิธีแต่งงานแบบคริสต์ โทรเลข และลิฟท์ เป็นต้น

"ตามข้างทางที่รถไฟไปมีเสายาวหกศอก ปักห่างกันประมาณสามสิบวา บนปลายเสาใส่ลวดไฟฟ้าล่ามตลอดไปทุกหัวเมืองที่อยู่ในประเทศเกาะเครดบริดติน ไฟฟ้าอย่างนั้นภาษาอังกฤษเรียกว่าแตลคราฟ สำหรับบอกเหตุการณ์กิจธุระสิ่งใดได้โดยรวดเร็ว แต่ต้องเสียเงินให้แก่เจ้าของ ถ้าผู้ซึ่งอยู่ต่างบ้านต่างเมืองทางไกลกัน เหมือนกรุงเทพฯขึ้นไปเมืองนครราชสีมา แม้นจะบอกความข้อใดข้อหนึ่งไปให้คนที่อยู่เมืองโน้นรู้แล้ว คนข้างโน้นจะบอกตอบมาได้โดยเร็ว เหมือนเรานั่งพูดกันเล่นในที่ใกล้ แต่เราจะบอกเองไม่ได้ ต้องบอกความแก่ผู้รักษาอยู่ที่ต้นลวด ผู้รักษานั้นก็ทำตามลัทธิที่เคยทำ ถ้าคนอยู่ข้างโน้นจะตอบ

มาประการใด ก็ต้องบอกแก่ผู้รักษาช้างโน้นเหมือนกัน ช้างโน้นตอบมาแล้ว ผู้รักษาช้างนี้จึงบอกแก่เราให้แจ้ง การที่บอกกันไปมาดังนั้น ถึงใครจะดูก็ไม่เข้าใจ ด้วยไม่รู้ลัทธิ ต่อคนที่ได้เรียนจึงจะรู้"

"เมื่อพวกราชทูตไปถึงแล้ว เจ้าของที่จึงเชิญให้เข้านั่งในที่แห่งหนึ่ง นั่งได้ประมาณสิบหกคนแล้วหันจักรที่นั่นก็ลอยสูงขึ้นไปประมาณสิบว่า ครั้นถึงชั้นบนจึงให้ออกเดินดูตามเฉลียงรอบโดยกลม แลเห็นเป็นภูมิฐานเมืองลอนดอนกว้างใหญ่สุดสายตา มีถนนแลตึกบ้านร้านตลอดลำแม่น้ำเรือขึ้นล่อง ในเวลากลางคืนจุดโคมสว่างไปทั้งทางบกทางเรือ ฝ่ายอากาศเบื้องบนก็มีดวงจันทร์รัศมีสว่างกระจ่างแจ้งเหมือนจริง ถ้าไม่มีคนบอกคนที่ดูก็จะสำคัญว่าจริง ด้วยแลดูเหมือนฟ้าแลดินที่ได้เห็นอยู่กับจักขุของตัว ไม่มีสำคัญสิ่งใดจะให้รู้ว่าเปนของทำด้วยฝีมือแลปัญญามนุษย์ ครั้นดูทั่วแล้วก็เข้าในที่พร้อมกัน ใช้จักรกลับคืนลงมาดังเก่า"

จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัยจบเนื้อความลงตรงเรือกลไฟเดินทางจากสิงคโปร์ถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา คณะราชทูตไทยและผู้ติดตามทั้ง ๒๗ คน ลงเรือโบต ๓ ลำเข้าเมืองสมุทรปราการ กัปตันยิงสลุตส่งราชทูต ๑๕ นัด พระยาสมุทบุรารักษ์ ผู้สำเร็จราชการเมืองสมุทรปราการเลี้ยงคณะราชทูตและฝ่ายอังกฤษที่มาส่ง เมื่อพวกอังกฤษลากลับไปลงเรือกำปั่น พระยาสมุทบุรารักษ์จัดเรือส่งคณะราชทูตไทยเข้ากรุงเทพฯ และรุ่งขึ้นคณะราชทูตไทยได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระบรมมหาราชวัง

บทสุดท้ายของประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๙ ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้น มีเนื้อความตามใบบอกของเซอร์รอเบิต จอมเบิค กงศุลอังกฤษในกรุงเทพฯ ที่มีไปยังกระทรวงต่างประเทศในกรุงลอนดอน เรื่องราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว และเรื่องการรับพระราชสาสน์ และการเสด็จออกรับแขกเมืองนายเรือรบที่มาส่งทูต มีความว่า โปรดเกล้าฯ ให้ส่งเรือพระที่นั่งเอกไชย และเรือกระบวรไปรับพระราชสาสน์ ของสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย และโปรดฯให้ขุนนางและนายเรือรบเข้าเฝ้าเป็นการเต็มยศด้วย ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าอยู่หัวเสด็จไปเยี่ยมเรือรบอังกฤษ ชื่อไปเลดิศ ที่จอดทอดสมออยู่ที่สันดอนปากแม่น้ำนั้นด้วย กัปตันดิกอเซเชิญเสด็จตรวจเรือ และฝึกหัดยิงปืนใหญ่น้อยถวายให้ทอดพระเนตร เมื่อเสด็จกลับรับสั่งให้กัปตันและนายเรือรบชั้นผู้ใหญ่ตามเสด็จมาในเรือพระที่นั่ง ส่วนขุนนางและนายเรือรบอังกฤษนอกจากนี้มาในเรือหลวงที่ออกไปรับ วันต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นการเต็มยศ โปรดเกล้าฯ ให้เซอร์รอเบิต จอมเบิค พากัปตันดิกอเซ ขุนนาง นายเรือรบและพวกอังกฤษในสถานกงศุลเข้าเฝ้า ทรงมีพระราชปฏิสันฐานและขอบใจนายเรือที่นำคณะราชทูตมาส่ง พร้อมทั้งเลี้ยงพระกระยาหารกลางวันแก่ผู้เข้าเฝ้าทุกคน

ส่วน**นิราศลอนดอน** เมื่อจบเนื้อความตรงตามที่บันทึกไว้ในจดหมายเหตุแล้ว หม่อมราโชทัยยังจบ**นิราศลอนดอน**ด้วยกลอนกลบทกบเต้นต่อยหอย ที่เล่นสัมผัสเสียงล้อกันอย่างไพเราะ ดังนี้

เรื่องที่กายรายที่กวนล้วนเป็นสุข
ไปห่างน้องปองหานุชสุดโศกี
แทบเกือบปีที่การไปไกลเหลือล้ำ
เป็นสุดจนป่นเสียจริงนิ่งรำพึง
นี่หากบุญหนุนให้บ้างครั้งคราวยาก
คงได้ชื่นคืนได้ชมสมจินดา
พี่ละบ้านพานลำบากมากหม่นหมาง
จึงเขียนคำจำข้อคิดจิตรัญจวน
หวังจะให้ไว้จงเห็นเป็นฉบับ
แนะสังเขปในสิ่งข้อพอประมาณ
ต้องจนแท้แต่ใจทุกข์ขุกหมองศรี
กรรมมากมายกายมัวมีที่คำนึง
ลงนอนแช่วแล้วนั่งซ้ำร่ำจนถึง
ทนไปแน่แท้เป็นหนึ่งถึงชีวา
ร้อนแรมจอนรอนรักจากพรากเคหา
มาแนบเนื้อเมื่อแนบหน้าพาแนบนวล
ครุ่นถึงนวลครวญถึงนางครางโหยหวล
เรื่องการเศร้าเราก่ำสรวลชวนแหลกลาญ
ได้สืบดูรู้สำหรับตรับตรองสาร
ทราบแถวถิ่นสิ้นที่ฐานบ้านเมืองเอย

(นิราศลอนดอน, หน้า ๑๖๘)

ไกลบ้าน

เป็นลายพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๐ มีไปถึงพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล ซึ่งรับราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน แม้จะเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ แต่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้อื่นอ่านได้อีกบ้าง พระราชหัตถ์เลขานี้เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าฟ้าหญิงนิภานภดล

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเขียน **"อธิบายตำนานหนังสือไกลบ้าน"** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ไกลบ้าน เล่ม ๑, ๒๕๑๖ : (๓)) ไว้ว่า ผู้ที่ได้อ่านเรื่องเสด็จประพาส ทรงพรรณนาสิ่งต่าง ๆ และกิจการที่ได้ทอดพระเนตร รวมทั้งมีกระแสพระราชวินิจฉัยในเรื่องเหล่านั้น น่าอ่านและเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง จึงกราบบังคมทูลว่าน่าจะรวบรวมจัดพิมพ์พระราชหัตถเลขาเหล่านั้นเป็นหนังสือ พระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อเสด็จกลับจะทรงตรวจตัดต้นฉบับให้พิมพ์พระราชทานชื่อหนังสือว่า **ไกลบ้าน** เมื่อเสด็จนิวัติแล้วก็มีรับสั่งว่าเรื่อง**ไกลบ้าน**น่าจะจัดพิมพ์ให้ทันจำหน่ายที่ร้านหลวง ในงานไหว้พระประจำปี ณ วัดเบญจมบพิตร ๑๗ ธันวาคม ๒๔๕๐ แต่ทรงติดพระราชกิจต่าง ๆ หาเวลาตรวจต้นฉบับไม่ได้ จึงมีพระราชบัญชาให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ เป็นผู้ตรวจต้นฉบับ การเร่งรีบพิมพ์ให้ทันงานดังกล่าว ทำให้ต้องพิมพ์จำหน่ายทีละตอน กำหนดเอาพระราชหัตถ์เลขาฉบับหนึ่งเป็นตอนหนึ่ง หนังสือ**ไกลบ้าน**พิมพ์เสร็จทันจำหน่ายในงานวัดเบญจมบพิตรเพียงบางตอน และภายหลังพิมพ์ต่อ ๆ มา จนครบจำนวนพระราชหัตถ์เลขา ๔๓ ฉบับ ได้รวมเย็บเป็นสมุดใหญ่ ๔ เล่ม

ต่อมา เจ้าฟ้าหญิงนิภานภดล ทรงจัดพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อถวายสนองพระคุณพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ พระชนนี สำหรับทรงแจกเป็นมิตรพลี เมื่องานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี พ.ศ. ๒๔๖๖ การพิมพ์ครั้งใหม่มีเพิ่มเติมแก้ไขให้สมบูรณ์กว่าพิมพ์ครั้งแรก คือ ๑) มีคำอธิบายหมายเลขนามบุคคล ๒) มีรูปภาพเสด็จประพาสจำนวน ๘๕ รูป เป็นรูปภาพที่พระเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายเองก็มาก และสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนใบปกประทานใหม่ ๓) มีสารบัญเรื่องและสารบัญรูป ๔) พิมพ์ขนาด ๘ หน้ายก ลดจำนวนหนังสือให้เหลือแต่ ๒ เล่ม ๕) รวบรวมจดหมายเหตุเสด็จยุโรปครั้งหลัง เช่น เรื่องการส่งเสด็จ เรื่องการรักษาพระนครเวลาเสด็จประพาส เรื่องการรับเสด็จนิวัติพระนคร พิมพ์เป็นเล่มมีรูปภาพอีก ๑ เล่ม เรียกว่า *"จดหมายเหตุประกอบเรื่อง ไกลบ้าน"* รวมไกลบ้านฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้เป็นหนังสือรวม ๓ เล่ม

ในการพิมพ์หนังสือ**ไกลบ้าน**ครั้งหลัง ๆ โดยสำนักพิมพ์ต่าง ๆ *"จดหมายเหตุประกอบเรื่อง ไกลบ้าน"* ถูกนำไปพิมพ์รวมไว้ตอนต้นของหนังสือ

มูลเหตุการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๐ ด้วยมีพระประสงค์จะเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักในนานาประเทศ เพราะสยามในเวลานั้นกำลังเผชิญหน้าวิกฤตการณ์ของการแผ่อำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศส การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ซึ่งทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในระหว่างเสด็จประพาส เป็นการเฉพาะส่วนพระองค์ นอกเหนือจากพระราชหัตถเลขาและพระราชกระแสทางราชการแล้ว พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้คัดและรวมรวบพิมพ์เป็นครั้งแรก เพื่อเป็นหนังสือที่ระลึกในงานพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เป็นพระราชหัตถเลขาจำนวน ๖๒ ฉบับ รวมสำเนาต่าง ๆ ที่ทรงอ้างถึงอีก ๕ ฉบับ รวม ๖๗ ฉบับ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, ๒๕๐๕ : คำนำ)

ส่วนมูลเหตุการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นเพื่อการบำรุงและรักษาพระองค์ ดังความว่าที่ปรากฏใน *"ว่าด้วยพระราชปรารภในการเสด็จประพาสยุโรป"* ดังนี้

เมื่อปีมะเมีย รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๘) พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า มีพระอาการประชวร ไม่ทรงสบายมานานแล้ว เมื่อได้เสด็จไปประพาสและผ่อนพักตามหัวเมือง ก็กลับทรงพระสำราญไปชั่วคราว แต่ครั้นกลับทรงประพฤติพระราชกิจกรากกรำเข้าก็ดี หรือเวลากระทบฤดูแปรไม่ปรกติก็ดี ก็กลับไม่ทรงสบายไปอีก แต่เป็นดังนี้มาหลายคราว ถึงศกนี้สังเกตเห็นพระอาการกำเริบขึ้นกว่าแต่ก่อน ดอกเตอร์โบเมอร์ผู้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ตรวจพระอาการลงเนื้อเห็นสันนิษฐานว่า โกฐาสภายในพระกายไม่เป็นไปสม่ำเสมอ พระโรคเช่นนั้นไม่ถูกแก่อากาศชื้นเช่นในฤดูฝนชุก หรือร้อนจัดเช่นในฤดูคิมหะในสยามประเทศนี้ จึงเรื้อรังรักษาไม่หายได้ ควรจะเสด็จแปรสถานไปหาอากาศประกอบแก่การรักษาพระโรคจึงจะหาย ก็แลตำบลที่จะรักษาพระโรคที่เหมาะที่สุดก็มีแต่ในประเทศยุโรป แลมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคเช่นที่ประชวรนั้น จึงกราบบังคมทูลฯ แนะนำในหน้าที่ของแพทย์ ขอให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรป บำรุงพระองค์ให้คืนเป็นปรกติแต่ในเวลาที่พระโรคยังไม่เจริญกล้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ แลท่านเสนาบดีต่างก็เห็นชอบตามคำแพทย์ ลงเนื้อเห็นกราบบังคมทูลฯ ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวย่อมเป็นสำคัญแก่ราชการบ้านเมือง เมื่อไม่ทรงพระสำราญอยู่ตราบใด ก็ชื่อว่าขัดข้องแก่ประโยชน์ของราชการบ้านเมืองอยู่ตราบนั้น ถ้ามีทางที่จะรักษาพระองค์ให้หายประชวรเป็นปรกติได้สมควรจะเสด็จไปรักษาพระองค์ จะได้มีกำลังทรงเป็นภารธุระในราชการบ้านเมืองเหมือนอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระอนุมัติตามคำกราบบังคมทูลฯ จึงโปรดฯให้เตรียมการที่จะเสด็จยุโรปอีกครั้งหนึ่ง"

(**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๑-๓)

การเสด็จไปยุโรปครั้งที่ ๒ นี้ เพื่อมิให้เสียค่าใช้จ่ายมากเท่าครั้งแรก จึงโปรดฯ ให้จัดกระบวนเสด็จอย่างไปรเวต มีข้าราชบริพารโดยเสด็จเท่าที่จำเป็น และทรงเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปเพียงสิงคโปร์ จากนั้นเสด็จโดยเรือโดยสาร ชื่อเรือชักเซน ส่วนการรักษาพระนครในระหว่างเสด็จไม่อยู่นั้น โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินรักษาพระนคร พร้อมด้วยเสนาบดีทั้งปวง

เส้นทางเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน ไกลบ้าน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ และเสด็จนิวัติพระนคร วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ มีเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินดังนี้

๒๗ มีนาคม ๒๔๔๕	เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี
๓๑ มีนาคม ๒๔๔๕	เสด็จถึงเมืองสิงคโปร์
๓ เมษายน ๒๔๕๐	เสด็จลงเรือ "ชักเซน" ออกจากสิงคโปร์ไปยุโรป
๙ เมษายน ๒๔๕๐	แวะอ่าวโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา
๒๐ เมษายน ๒๔๕๐	ถึงคลองสุเอซ ประเทศอียิปต์
๒๕ เมษายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองเนเปิ้ล ประเทศอิตาลี
๒๖ เมษายน ๒๔๕๐	เรือ ชักเซนถึงเมืองเจนัว ประเทศอิตาลี
๒๘ เมษายน ๒๔๕๐	เสด็จโดยรถไฟถึงเมืองซานเรโม ชายทะเลริเวียร่าเขตอิตาลี เพื่อให้แพทย์ตรวจรักษาพระวรกาย ระหว่างนั้นเสด็จประพาสเมืองนีซ โมนาโก มอนติคาโล ในเขตประเทศฝรั่งเศส
๑๔ พฤษภาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองตูริน
๑๖ พฤษภาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองเวนิส
๒๐ พฤษภาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองฟลอเรนส์
๒๔ พฤษภาคม ๒๔๕๐	เสด็จจากมิลานเข้าสวิตเซอร์แลนด์ ประทับที่เมืองมองเตรอ ริมทะเลสาปเจนีวา
๒๕ พฤษภาคม ๔๕๐	เสด็จประเทศเยอรมัน ประทับที่บาเดน-บาเดน
๔ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองไฮเดลเบิร์ก
๕ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองมันน์ไฮม์ ทรงร่วมงานฉลอง ๓๐๐ ปีเมืองมันน์ไฮม์
๗ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จกลับมาเมืองบาเดน-บาเดน เพื่อรักษาพระวรกาย
๑๔ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองแฟรงก์เฟิร์ต

๑๘ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จฯจากบาเดน-บาเดนถึงปารีส
๒๑ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จลงเรือจากท่ากาเลส์ไปประเทศอังกฤษ
๒๒–๒๓ มิถุนายน ๒๔๕๐	ประทับที่พระราชวังวินเซอร์ตามคำทูลเชิญของพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗
๒๗ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จจากอังกฤษไปเมืองออสเตนด์ ประเทศเบลเยี่ยม
๓๐ มิถุนายน ๒๔๕๐	เสด็จกรุงโคเปนเฮเกน ประเทศเดนมาร์ก
๕ กรกฎาคม ๒๔๕๐	เสด็จกรุงคริสเตียเนีย (ออสโลในปัจจุบัน) ประเทศนอร์เวย์
๗-๑๒ กรกฎาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสทางเรือไปถึงนอร์คแคปป์ ทอดพระเนตรพระอาทิตย์เที่ยงคืน
๑๓ กรกฎาคม-๓ สิงหาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสนอร์เวย์
๔ สิงหาคม ๒๔๕๐	เสด็จกรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมนี
๕ สิงหาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเมืองศัสเซิล พระเจ้าไกเซอร์ วิลเฮล์ม ที่ ๒ รับเสด็จอย่างเป็นทางการ
๑๐ สิงหาคม ๒๔๕๐	เสด็จเมืองบรันส์วิค ทรงเยี่ยมคยุกแห่งบรันส์วิค พระสหายสนิท
๑๔ - ๒๒ สิงหาคม ๒๔๕๐	เสด็จปารีส ประธานาธิบดีฝรั่งเศสรับเสด็จอย่างเป็นทางการ
๒๓ สิงหาคม-๒๒ กันยายน ๒๔๕๐	ประทับรักษาพระวรกายที่เมืองบาดฮอมบวร์ก เมืองอาบน้ำแร่ของเยอรมนี
๒๖ กันยายน ๒๔๕๐	เสด็จเมืองลูเซิร์น สวิตเซอร์แลนด์
๒๘ กันยายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสกรุงเบิร์น และเสด็จโดยรถไฟเข้าสู่เขตแดนอิตาลีตอนเหนือ
๓ ตุลาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสกรุงโรม ประเทศอิตาลี
๘ - ๑๕ ตุลาคม ๒๔๕๐	เสด็จฯโดย "เรือพม่า" ถึงเกาะซิซิลี ประพาสเมืองปาเลอร์โม เมสซินา ไซราคูซา
๑๖ ตุลาคม ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเกาะมอลตา จากนั้นเสด็จพระราชดำเนินโดย "เรือพม่า" มาต่อเรือ "ซักเซน" ที่คลองสุเอซ กลับประเทศสยาม
๖ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เรือซักเซนถึงเกาะหมาก เสด็จนิวัติกลับพระนครโดยเรือพระที่นั่งจักรี พร้อมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไปรับเสด็จ

เนื่องจากก่อนเสด็จประพาสยุโรป รัฐบาลสยามและฝรั่งเศสได้ปรึกษาหารือจะปรองดองระงับข้อพิพาทบาดหมางเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส และเรื่องเขตแดน จึงตกลงทำหนังสือสัญญากัน เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ฝ่ายไทยยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ อันเป็นหัวเมืองเขมรให้ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสยอมให้คนตะวันออกในบังคับฝรั่งเศสขึ้นศาลไทยเมื่อทำผิด และคืนเมืองตราดให้แก่ไทย รวมทั้งถอนกองทหารออกจากจันทบุรี ซึ่งมาตั้งอยู่ถึง ๑๒ ปี ออกไป ไม่ล่วงล้ำเกี่ยวข้องกับดินแดนของไทยอีก

หนังสือสัญญานี้ได้รับอนุมัติในสภาของฝรั่งเศส วันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖ ซึ่งเป็นระหว่างเสด็จประพาสยุโรป เมื่อเสด็จนิวัติพระนคร จึงมีรับสั่งว่าระหว่างเสด็จออกจากสิงคโปร์มากรุงเทพฯ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งไปรับเสด็จที่เกาะหมาก (เกาะปีนัง) พร้อมเรือรบอีก ๓ ลำ คือ เรือมุรธาวสิตสวัสดี เรือพาลีรั้งทวีป และเรือสุครีพครองเมือง จะทรงแวะเยี่ยมราษฎรที่เมืองตราดและจันทบุรี

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเป็นผู้นำรับเสด็จ และทรงมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้กระบวนฝ่ายในไปรับเสด็จและประพาสที่ตราดและจันทบุรีด้วย พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ เป็นประธานเสด็จไปพร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณเวดี เจ้าฟ้ามาลินีนภดารา และเจ้าฟ้านิภานภดล พร้อมทั้งข้าราชการพนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อยตามตำแหน่ง

เส้นทางเสด็จก่อนถึงกรุงเทพพระมหานคร มีดังนี้

๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เรือพระที่นั่งมหาจักรีเดินทางจากเกาะหมากถึงเกาะกูด
๑๒ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เสด็จลงเรือกลไฟเล็กประพาสเกาะกระดาด
๑๓ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เสด็จถึงเมืองตราด เสด็จขึ้นเมืองตราด ข้าราชการและประชาชนเฝ้ารับเสด็จ เสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคเยี่ยมราษฎร
๑๔ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เสด็จประพาสเกาะช้าง แล้วเสด็จไปจันทบุรี
๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เสด็จจากเรือพระที่นั่ง ขึ้นรถไฟเล็กประพาสเมืองจันทบุรี ข้าราชการประชาชนรับเสด็จอย่างเอิกเกริก เสด็จประพาสถนนตลาดโดยทางสาดพระบาท แล้เสด็จเรือพระที่นั่งกรรเชียงสู่เรือกลไฟเล็กแล้วล่องมาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี
๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๕๐	เรือพระที่นั่งมหาจักรีถึงป้อมพระจุลจอมเกล้า ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทอดสมอที่แหลมเลน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการเฝ้ารับเสด็จ พระเจ้าอยู่หัวประทับแรมบนเรือพระที่นั่ง

๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๕๐ ประชาชนชาวสมุทรปราการรับเสด็จ ทรงมีพระราชดำรัสตอบ จากนั้นเรือพระที่นั่งแล่นตามลำน้ำเจ้าพระยาจนเทียบท่าราชวรดิษฐ์ ตลอดทางมีประชาชนเฝ้ารับเสด็จจำนวนมาก

ลักษณะของพระราชหัตถเลขาไกลบ้าน

พระราชหัตถเลขาแต่ละฉบับจะรวมพระราชบันทึกรายวันไว้หลายฉบับ อย่างพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ รวมพระราชบันทึก ๘ คืน ในพระราชหัตถเลขา ทรงใช้พระนามเรียกเจ้าฟ้าหญิงนิภานภดลว่า "หญิงน้อย" และลงพระนามพระองค์ว่า จุฬาลงกรณ์ ป.ร. พระราชหัตถเลขา**ไกลบ้าน**เป็นสารคดีร้อยแก้ว แต่มีพระราชนิพนธ์บทโคลงนิราศและกลอนนิราศแทรกอยู่ด้วยเป็นระยะ เพื่อพระราชทาน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์วิทยาคม อีกด้วย ทรงให้ชื่อว่า **นิราศรัตนะ** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีความเชี่ยวชาญในการแต่งร้อยกรองไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าร้อยแก้ว ทรงพระราชนิพนธ์ได้รวดเร็ว บางตอนทรงบอกให้จดคอย่างกลอนสด และยังทรงแก้ไขกลอนของกรมหลวงประจักษ์ฯ อีกด้วย

คุณค่าของพระราชหัตถเลขาไกลบ้าน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสไว้ในพระราชหัตถเลขา ฉบับวันเสาร์ที่ ๒๐ เมษายน ว่า "จดหมายนี้พ่อได้ตั้งใจแต่จะเขียนความรู้สึกในใจอันเป็นส่วนตัว ไม่ได้พยายามที่จะเขียนเล่าถึงภูมิประเทศฤาสาระบัญชีอย่างใด เพราะการเช่นนั้นได้มอบให้ หม่อมนเรนทร์เป็นผู้เขียนส่งเข้ามายังที่ประชุมเสนาบดี คงจะลงในราชกิจจาแล้ว ถ้าได้อ่านหนังสือนั้นเป็นหลักเอาจดหมายพ่อเป็นฝอยสำหรับรู้เรื่องเฉภาะตัวแล้วจะเข้าใจแจ่มแจ้งได้ดี" (**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๑๔๔) ดังนั้น พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ข้อมูลและข้อสังเกตส่วนพระองค์ไปพร้อมกัน พระราชหัตถเลขาเรื่องไกลบ้านทำให้ผู้อ่านได้รับทราบเรื่องราวต่าง ๆ ระหว่างเสด็จประพาสยุโรป ดังนี้

๑. การรักษาพระองค์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการตรวจพระวรกายจากนายแพทย์หลายคน ขณะประทับที่ประเทศอิตาลี (อ่านลายพระหัตถ์ที่ตัดตอนมาเป็นตัวอย่าง) และเมื่อเสด็จเยอรมัน ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ ๔ คนเข้าถวายการตรวจรักษาอีกครั้ง ด้วยทรงพระราชดำริว่า " จวนจะกลับแล้ว ควรจะตรวจให้รู้อาการที่มารักษาตัวมีผลอย่างไร ฤาจะยังควรรักษาอย่างไรต่อไปอีกบ้าง...อย่าให้เสียทีที่มา" แพทย์ที่ถวายการรักษาเห็นพ้องกันว่าพระอาการยังไม่ปกติ และถวายคำแนะนำให้ทรงประทับรักษาพระวรกายที่เมืองฮอมเบิค (บาดฮอมบวร์ก) ซึ่งเป็นเมืองอาบน้ำแร่ ทรงประทับอยู่ที่เมืองนี้เป็นเวลา ๑ เดือน

เต็ม มีนายแพทย์ฟอน นอร์เดนคอยเฝ้าถวายการรักษาอย่างใกล้ชิด ทรงรับการบำบัดด้วยยา การควบคุมพระกระยาหาร การสรงน้ำแร่ อบไอน้ำ นวดด้วยไฟฟ้า พอกโคลน ฯลฯ ในการอาบน้ำแร่นั้นทรงเล่าว่า "น้ำนั้นสีขุ่น ๆ ร้อน ๓๓ ดีกรี ลงอาบแช่เพียงคอ ห้ามไม่ให้ล้างหน้า กำหนดให้แช่อยู่ครั้งแรกนี้ ๑๒ มินิต น้ำนั้นเดือดเป็นฟองเหมือนอย่างกับน้ำคาบอนิกแอซิดที่เราทำ แต่ไม่รู้สึกว่าถูกตัวเฉียบ ๆ เหมือนที่ทำเฉย ๆ เป็นแต่ฟองเกาะตัวเต็ม สายน้ำที่มาในแผ่นดินนั้นเป็นน้ำเย็นเหมือนธรรมดา ต่อถูกไอร้อนต้มเข้าจึงได้ปล่อยคาบอนิกแอซิดออก ถ้าทิ้งไว้ช้าคาบอนิกแอซิดก็ไปหมด เป็นน้ำเปล่าได้ เวลาอาบแล้วขึ้นมาไม่ให้เช็ดตัวเอาแต่ผ้าห่อคลุม ให้นอนอยู่บนเก้าอี้ยาวสองสามมินิตแต่พอแห้ง รออยู่ช้าจนเหื่อออกก็ไม่ดี เกลือจะไปเสียจากตัวหมด พอตัวแห้งก็แต่งตัว แล้วให้ออกไปเดินตากแดดสัก ๕ มินิตเป็นสำเร็จการ" (**ไกลบ้าน**, เล่ม ๒ หน้า ๕๐๔)

ในระหว่างที่พำนักอยู่ที่เมืองฮอมเบิด ทรงมีพระพลานามัยไม่สมบูรณ์นัก เพราะทรงมีอาการประชวรหลายอย่าง อย่างผลของยาบำรุงหัวใจทำให้ "เนื้อทุก ๆ กล้ำที่เป็นสำคัญนั้น ยอดอกแลราวนมไปจดรักแร้ตึงแขงเครียด ถ้านอนตะแคงถูกระทบถูก รู้สึกเจ็บเสียว ๆ แขงจับได้เป็นกล้ำ ลักษณนมคัดถูนมหลง ไม่ใช่บวม ขาแข็งท้องไส้เป็นอย่างนั้นไปหมด" (เล่ม ๒, หน้า ๔๕๐) นอกจากนี้ยังมีพระอาการท้องเสียเป็นบิด ท้องเฟ้อ จุกเสียด "รู้สึกหายใจขัดข้องแลเต็มล้นอยู่ที่คอ ปวดหลัง กิริยาบอกว่าจะจุกอย่างเช่นเมื่อมาคราวก่อน กินน้ำมันสระแหน่ก็สงบให้ประเดี๋ยวเดียว....เดินเร็ว ๆ หน่อยก็เหนื่อย เพราะลมมันมาจุกอยู่ที่อก" อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้นคณะแพทย์มาตรวจพระอาการโดยละเอียด ก็ลงความเห็นว่า "หัวใจแลโลหิตที่แล่นทั่วตัวนั้นดีบริบูรณ์เต็มความปรารถนาไม่ต้องรักษาทางนี้ต่อไปอีก ส่วนครอนิกกะตา คือผิวหนังในจมูกที่งอกขึ้นทำให้หายใจขัดข้องนั้นก็ได้หายเป็นปรกติ ตลอดจนถึงท่อลมหายใจไม่มีโรคบรอนไคติสต่อไปอีก แต่เรื่องปัสสาวะ ก็ไม่ผิดกับที่คาดไว้ ว่าคงจะไม่หายหมดได้ทีเดียว ช้าไปกว่าอื่นหน่อยเรื่องผูกกลัด ในเวลานี้เป็นผลของยาบำรุงโลหิตซึ่งทำให้อาหารตกไม่บริบูรณ์ ขอให้กินยาต่อไป ขอให้อาบน้ำอีก จะใช้ให้ร้อนขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งก็ได้ ขอให้อยู่ที่นี่ต่อไปอีกจนครบกำหนด โรคอีกสองอย่างที่ยังไม่หายสนิทนั้นคงจะได้เห็นผลว่าดีขึ้น" (เล่ม ๒, หน้า ๕๕๕)

เป็นอันว่า การเสด็จรักษาพระองค์ครานี้ ได้มีคณะแพทย์ถวายการรักษาเต็มที่ และทรงปฏิบัติตามคำแนะนำของคณะแพทย์ทุกอย่าง จนพระสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม เมื่อเสด็จกับเมืองสยามได้เพียง ๓ ปี ก็เสด็จสวรรคต

๒. พระพลานามัยสมบูรณ์

เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ไม่ทรงโปรดพระกระยาหารฝรั่งเศสเลย ถึงกับทรงบอกว่า "กินแล้วจะราก" แต่ในการเสด็จไปยุโรปครั้งที่ ๒ เพื่อรักษาพระองค์ครานี้ ทรงพระเกษมสำราญไม่น้อย เพราะทรงเจริญกระยาหาร ทั้งอาหารไทยและอาหารฝรั่ง โดยเฉพาะผลไม้ต่างประเทศนานาชนิด อย่าง

เช่นทรงเล่าว่า "กลางคืนเวลาคุยกันจนดึกแล้วกินแซนด์วิชทุกวัน มันมีถึงวันละ ๘ อย่าง ลางวัน ๑๐ อย่าง ก็มี คือไส้กรอกกับหมูแฮม หมูหั่นชิ้นเล็ก ๆเนยแข็งแผ่นขาวน่ากิน เนื้อหั่นชิ้นเล็ก ๆ เนยแข็งแผ่นขาวน่ากิน เนื้อวัวรมกับไข่สุก ปลาซาดิน ปลาเค็มบาง ๆ เป็นต้น พรรณนาไม่ถ้วน พ่อคิดถึงลูกทุกวัน เพราะเคยกินด้วยกันเสมอ ของหวานลูกไม้แช่มีถึงวันละ ๔ อย่าง อาหารมันช่างบริบูรณ์จริง ๆ จนหายอยากกับเข้าไทย" (**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๕๒) ทรงโปรดผลไม้เมืองหนาวมาก ไม่ว่าจะเป็นลูกพีช ลูกแพร์ ลูกพลัม ลูกเชอรี่ ลูกสตอเบอรี อย่างเช่นทรงพรรณนาว่า "นอนไม่ใคร่หลับ เห็นจะเป็นด้วยตะกรามกินแซนด์วิชถึง ๓ ชิ้น แลมีลูกสตอเบอรีลงมาจากบนบกกำลังสด แลใหญ่อร่อยเสียจริง ๆ กินเข้าไปเต็มจานเพราะอดผลไม้มาเหลือกำลัง พ่อช่างคิดถึงลูกเหลือเกินเพราะกินอะไรอร่อยเคยกินด้วยกันเสมอ" (**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๑๔๕) เมื่อเสวยผลไม้ใดมักจะทรงนึกถึงว่าจะส่งเข้าไปประทานผู้ที่อยู่เมืองสยามได้อย่างไร "อ้ายลูกไม้เหล่านี้ทำให้พ่อกลืนไม่ใคร่จะลงร่ำไป ทำให้คิดแล้วคิดเล่า ว่า ทำอย่างไรจึงจะส่งไปบางกอกได้ นอกจากผลไม้แล้วยังทรงโปรดต้นไม้และดอกไม้อย่างยิ่ง โดยเฉพาะดอกกุหลาบ ทรงพรรณนาความงดงามของกุหลาบเมืองนอกไว้ในพระราชหัตถเลขาหลายฉบับ และมีเอกสารเกี่ยวกับการปลูกและทำนุบำรุงกุหลาบแทรกไว้ในพระราชหัตถเลขาด้วย ทรงโปรดให้วาดภาพดอกไม้ต่าง ๆ ลงสีเหมือนจริง ส่งกลับเมืองสยาม ส่วนดอกไม้ที่เพาะจากหัว ก็ให้จัดหาส่งกลับไปด้วย

จากการที่อากาศดี อาหารดี และสำราญพระราชหฤทัยในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ ทำให้ทรงพระเจริญขึ้น ดังที่ทรงเขียนไว้ว่า

"ความจริงพ่ออ้วนขึ้นนั้นแน่แล้ว เห็นจะไม่ใช่หลง ที่รู้สึกมากเวลาล้างหน้า หลังมือนูนจนเคยนึกว่าบวม ลองกดดูทุกวันก็ไม่เห็นยุบ แต่ไม่ได้พูดกับใคร บริพัตรมาเอ่ยขึ้นเองว่ามาเห็นคนนอกหลังมือเขานูน ๆ มือเรามันเหี่ยวแฟบมาเดี๋ยวนี้นูนบ้างแล้ว ต้องกันกับความที่พ่อสังเกตไว้ คนอื่น ๆ ที่มาด้วยกันอ้วนขึ้นทุกคน อุรุพงษ์เห็นจะยิ่งกว่าเพื่อนแก้มเป็นกะติก เพราะแกลงมืออ้วนมาเสียแต่ในเรือแล้ว มาถึงที่นี่เข้าแก้มแดง อ้ายการเที่ยวเช่นนี้มันช่างมีคุณจริง ๆ เที่ยวไนเมืองไทยถึงมีคุณก็ถูกหักค่าร้อนค่าเหนื่อยเสียครึ่งหนึ่ง นี่มันไม่ต้องร้อนต้องเหนื่อย จึงได้มีกำไรมาก" (เล่ม ๑ ,หน้า ๓๘๒)

เมื่อเวลาผ่านไป ๕ เดือน เมื่อเดินทางมาเบอลิน ทรงเล่าว่าต้องขยายรูเข็มขัดใหม่ "เวลาบ่ายสี่โมงไปถ่ายรูปที่ห้างบีเบอเพราะเหตุที่ยังไม่มีรูปเต็มยศ ที่ถ่ายไว้ไม่ดี และจะได้ลองเสื้อด้วยเพราะพรุ่งนี้ต้องแต่งยูนิฟอม ครั้นไปแต่งเข้าก็เกิดความจริงสายเข็มขัดต้องร่นจนหมดรู ตกลงเป็นตั้งแต่มาจากบางกอกถึงซันเรโม ท้องโตขึ้นนิ้วหนึ่ง ตั้งแต่ซันเรโมไปฟลอเรนซ์ ถ่ายรูปครั้งหลังที่สุด รวมเป็นสองนิ้ว ครั้นมาวันนี้ต้องเลื่อนออก ๔ นิ้ว รวมเป็นตั้งแต่มาคราวนี้ท้องโตขึ้น ๖ นิ้ว" (เล่ม ๒, หน้า ๓๖๕)

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังทรงมีปัญหาเรื่องการเสวยพระกระยาหารฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งขณะประทับรักษาพระองค์ที่เมืองฮอมเบิค เนื่องจากอาหารในเมืองนี้ทุกแห่งเป็นอาหารสุขภาพ ไม่ใส่เครื่องเทศและเครื่องปรุงต่าง ๆ จึงมีรสชาติ "มัน ๆ จืด ๆ " และ "กินกับเข้าฝรั่งที่เป็นเนื้อแข็ง ๆ เข้าไป รู้สึกเต็ม

อยู่นั่นไม่ไคร่ละลาย" จึงต้องโปรดฯ ให้ทำพระกระยาหารอ่อน ๆ แบบไทย แต่ก็ยังทรงรู้สึกว่าท้องแข็ง ท้องอืด ตลอดเวลา หากแต่เวลาเสด็จประพาสเมืองออง รีของฝรั่งเศส กลับทรงเอร็ดอร่อยกับพระกระยาหารของกรีกตามภัตตาคารในเมืองนั้น ความที่ในระยะหลัง ๆ ไม่ทรงโปรดอาหารเลี่ยน ๆ มัน ๆ เนื้อสัตว์แข็ง ๆ และรสจืดรสเดียวทำให้ทรงเสวยพระกระยาหารไม่ได้มาก และทรงคิดถึงอาหารไทยเป็นที่สุด ซึ่งคงจะเป็นเพราะเดินทางใกล้จะถึงเมืองสยามเข้าไปทุกที ดังที่ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๔๒ คืนที่ ๒๐๗ ขณะประทับอยู่ในเรือพม่า กลางทะเลอันดิเตอเรเนียน ว่า "การกินดีมีบริบูรณ์เช่นว่ามานี้ พ่อก็กินไม่ได้มาก ไม่ใช่เพราะเจ็บไข้อันใด แต่เปนด้วยลำคอ ฤๅกระเภาะอาหารไม่บานรับอาหารที่แห้งแขงแลรศเดียวเช่นนี้ กลืนลงไปก็แคบเสียเฉย ๆ ต้องการหวายสักเส้นหนึ่ง กระทุ้งเหมือนกรอกปรคศพ แต่ถ้าเข้าต้ม ฤๅเข้าสวยถูกลำคอเข้าคูมันแย้มโล่งลงไปตลอดกระเภาะอาหาร" จากนั้นทรงเล่าว่า ทรงตื่นบรรทมกลางดึกด้วยความหิว เมื่อทรงบรรทมต่อก็ "ให้เสียวในคอ แลเห็นปลากูเราทอดใส่ขานมาอยู่ที่ในยตา ขับไล่กันพอจะจางไป ไข่เต็มเปนมันย่องมาโผล่ขึ้นแทน แล้วคราวนี้เข้าพวกแห้ง ๆ ปลากระบอก หอยหลอด น้ำพริก มาเปนแถวเรียกน้ำชามากินเสียครึ่งถ้วย เปิดไฟฟ้าขึ้นอ่านหนังสือจะให้ลืมพวกผีปลาผีหอยมาหลอก.....มาพรรณนาถึงแต่กับเข้าชวนให้อยากมาก โยนหนังสือผลุงเอาน้ำชามารินเอาน้ำตาลเติมลงไปชด.....ลงมือชักม่านพยายามจะหลับ ทำไมมันจึงนึกต่อไปไม่รู้ว่าเขาว่ากันว่าหิวแล้วกินหวาน ๆ ยิ่งหิวมาก เขากินขนมเสียก่อนจึงกินเข้าก็มี ในกำลังนึกอยู่นั้นเองเข้ากับแกงเผ็ดโผล่ขึ้นมาในไนยตา ที่หลับ ๆ ประเดี๋ยวไข่เจียวจิ้มน้ำพริก ประเดี๋ยวทอดมันกุ้ง ปลาแห้งผัดอะไรอากันล้อหลอกเสียใหญ่หลับตาไม่ได้ ต้องลืม ลืมก็เห็นแกงเทโพหลอกได้ทั้งกำลังตื่น ๆ เช่นนั้น จนชั้นยำแตงกวาก็พลอยกำเริบ ดีแต่ปลาร้าขนมจีนน้ำยาฤๅน้ำพริกสงสารไม่ยักมาหลอก มีแต่เจ้ากะปิคั่วมาเมียงอยู่ไกล ๆ เห็นไม่ได้การ สู้มันไม่ไหว เรียกอ้ายฟ้อน ไปคลำ ๆ ดูมันมีลูกไม้อะไรอยู่ที่ไหนไม่ว่า ให้เอามาให้กูลูกหนึ่ง อ้ายฟ้อนไปสักครู่กลับมาบอกว่า "มีแต่แอ๊บเป้อด้วยเกล้ากระหม่อม" ตอบว่า" แอบเปอลไม่ใช่ลูกไม้ฤๅเอามาเถอะ"

๓. พระราชวิจารณ์งานศิลปะ

นอกจากจะทรงสำราญพระราชหฤทัยกับอาหารแล้ว ยังทรงได้พักผ่อนโดยการชมบ้านเมือง การถ่ายพระรูปและทรงเป็นแบบให้จิตรกรวาด รวมทั้งทรงสั่งทำรูปหินแกะสลัก และรูปหล่อด้วย นอกจากนี้ยังทรงเพลิดเพลินกับการซื้อของฝากพระราชทานกลับไปเมืองสยาม เป็นต้น งานศิลปะต่าง ๆ เช่นเครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้องพอสแลน ภาพเขียน รูปสลัก ฯลฯ เป็นของที่ทรงโปรดมาก ทรงมีรสนิยมดีในการเลือกงานศิลปะ แต่ก็ทรงประหยัดด้วยเช่นกัน แม้จะเป็นงานศิลปะชั้นเยี่ยม แต่หากราคาสูงก็ไม่ทรงไม่ซื้อ อย่างเช่น "แต่ที่พ่อชอบนั้น รูปผู้หญิงที่เปนโมเดลสามคนยืนในสตูเดียว คนข้างซ้ายแก่หน่อย คนข้างขวาผิวคล้ำหน่อย ช่างเขียนนั้นเปนคนหลังโกง ถ่อมตัวเอาดอกไม้ไปยื่นให้นางที่แก่หน่อย เขาเขียนละเอียดจนแลดูด้วยตาเปล่าไม่พอ ต้องเอาแว่นส่องให้เห็นเส้นเอ็นละเอียดหมด แต่จะเอาถึงสองพันปอนด์ทนไม่ไหว

อิก" (เล่ม ๑, หน้า ๔๔๕)

แต่บางครั้ง แม้จะเป็นงานศิลปะราคาแพง แต่ถูกพระทัย และทรงถูกอัธยาศัยกับศิลปิน ก็ทรงซื้อ ดังเมื่อคราวที่เสด็จไปบ้านโปรเฟสเซอเยอลี ซึ่งเป็นจิตรกรที่วาดพระบรมรูปของพระองค์เมื่อตอนเสด็จยุโรปครั้งแรก ทรงซื้อภาพเขียนที่ทรงโปรดมากภาพหนึ่ง แม้ราคาจะสูง

"รูปภาพที่มีอยู่ในนั้นพ่อชอบรูปหนึ่ง เปนผู้หญิงยืนเปลือยกายพิงตู้ ตู้นั้นเป็นตู้ไม้ดำฝังงา มีนกยูงจับอยู่บนหลังตู้ตรงหัวผู้หญิง ผู้หญิงนั้นแต่งตัวสวมสร้อยคอนิลเรือนเพ็ชรสายหนึ่ง ประคำไข่มุขยาวสายหนึ่ง มีถ้วยน้ำตั้งอยู่ริมมือซ้าย หม้อทองเหลืองตั้งอยู่ข้างขวา ในชั้นตู้มีนาฬิกาทรายแลกระโหลกศีศะ อรรถาธิบายว่าความงามของเนเชอ ถึงจะเปลือยกายอยู่ก็งามได้ รับรองกันกับเครื่องประดับเพ็ชรพลอย ถ้วยแก้วเปรียบว่าเปนของเปราะแตกง่าย นกยูงเปรียบว่าย่อหยิ่ง ตุ๊กตาทองเหลืองนั้นเปรียบเหมือนผู้ชายที่ชั่วร้าย ทำลายผู้หญิงให้เสีย นาฬิกาทรายแลหัวกระโหลกนั้น เปนกรรมฐาน ว่าถึงจะงดงามมีราคาสักเพียงใด ก็ย่อมถึงความชราแลมรณะ ฝีมือเขียนดีจริง ๆ บรรดาสิ่งของที่เปนตัวอย่างเขียนนั้นอยู่ที่นั่นหมด ยกมาเทียบให้ดูได้ทุกอย่าง ชายบริพัตรแลรพีเขาเห็นว่าหน้าดูไป แต่พ่อเห็นว่าหน้าคม จึงได้บอกว่าอยากซื้อรูปแก แกจะซื้อรูปไหน แกก็ชี้รูปนั้น ถามราคาบอกว่าแล้วแต่จะโปรดประทานเท่าไร ก็เท่านั้น ก็รู้ได้ทันทีราคาแพง แต่ใจรักจึงตกลงซื้อโดยไม่เสียใจที่ราคาแพงอยู่สักหน่อย ทั้งนึกว่าเปนคนชอบกันก็พอซื้อได้" (เล่ม ๑, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๔)

เมื่อเสด็จทอดพระเนตรนิทรรศการศิลปที่เมืองมันไฮร์ ในประเทศเยอรมัน ในโอกาสที่เมืองมันไฮร์ก่อตั้งมาครบ ๓๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดงานศิลปะสมัยใหม่ สกุลอิมเพรสชั่นนิสต์ที่นำมาแสดงในครั้งนั้น ทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ยืดยาวในพระราชหัตถเลขาไกลบ้าน ดังนี้

"มีรูปหล่อที่ดี ๆ พอดูได้อยู่บ้าง แต่รูปภาพนั้นเต็มที ที่เปนรูปเขียนอย่างเก่าอยู่ไม่เท่าใด นอกนั้นเป็นอย่างโมเดอนซึ่งเหลือที่จะเล่าว่ารูปอะไรเปนอย่างไร มันหนักขึ้นไปกว่าเมืองเวนิศ บางแผ่นน้ำยาเหมือนรูปหอยแครงหยอด เกาะ ๆ กันไปเป็นรูปพร่า ๆ บางแห่งเหมือนเอาเส้นมักกาโรนีย้อมสีแดงสีเขียวสีเหลืองกองไว้ ตามแต่จะนึกว่ารูปอะไร ยังมีอีกอย่างหนึ่งนั้นเปนดินสอดำเส้นเดียว ลากเหมือนกันกับเด็กเด็กมันเขียนเล่นที่เมรุฤาที่ศาลาวัด สัปเยกต์ที่จะเขียนนั้นคงจะหาให้น่าเกลียดที่สุดตามที่จะหาได้ ฤาแกล้งเขียนให้มันบ้า ๆ เช่นกับถ้าจะเขียนรูปผู้หญิง คงจะหาที่น่าแสยะฟันเหยิน ตาลึกท้องคอดคล้าย ๆ กับเขียนเปรตหลังโบสถ์ ถึงเขียนสีก็เลือกเอาสัปเยกต์ที่เลวที่สุดที่ไม่ดี เปนการเก่ สีก็ใช้สีที่แป้ปร่า เงาก็ไม่ต้องมี ระบายก็ไม่ต้องระบาย ป้ายลงไปเฉย ๆ เส้นก็ไม่ต้องเดิน ดู ๆ ก็เป็นที่ท้อใจ คำที่ว่าอาตนั้น กลายเปนไม่มีอาตในนั้นสักนิดเดียว จะว่าเหมือนก็ไม่เหมือน จะว่างามก็ไม่งาม ถ้าจะเขียนให้เหมือน ก็เลือกเหมือนอย่างที่ไม่ดีที่สุด คือหมอกมัวมืดครันกระหลบ ถ้าจะแปร้ก็พระอาทิตย์เปนสีทับทิม สีม่วง ต้นไม้สีม่วง พื้นแผ่นดินเปล่า ๆ สีเขียว อะไรโสกกระโดดต่าง ๆ เช่นนี้ ถ้าไม่ชมฤาติก็ว่าดูไม่เปน แต่ได้ลองสนทนากับคนธรรมดาที่ไม่ได้อวดดีว่าเปนช่างดูไม่ได้สักคนเดียว จนนึกวิตกว่า ถ้าช่างเขาเห็นดีกันไปเสีย

เช่นนี้หมด นานไปรูปเขียนจะหาซื้อไม่ได้ จะกลายเป็นแต่รูปป้ายรูปปารูปเปะฤารูปขีดเท่านั้น อ้ายรูปเช่นนี้มันมีแต่เมื่อคราวก่อน ๑๐ ปีมาแล้ว เดี๋ยวนี้มากขึ้นกว่าก่อนสักสิบเท่า นี่เกิดเล่นอะไรกันขึ้นเช่นนี้ มาอุ่นใจอยู่อย่างหนึ่ง ที่เขียนกันมากก็ถึง ๑๐ ปีแล้ว ปีหนึ่งก็มาก ๆ มันหายไปไหนหมด ไม่เห็นใครแขวนที่แห่งใดประไนยตาเลยสักแผ่นเดียว น่าจะขายไม่ได้ จะเขียนมาแขวนสะลองแล้วก็เลยเข้าของเอากลับไป ได้ยินพูดด้วยซ้ำว่าเปนรูปชะนิดที่สำหรับแขวนสะลองไม่ใช้แขวนเรือนจึงค้นหาต้นเหตุว่ามันจะเปนด้วยอะไร คนถึงนิยมมากขึ้น ได้ความว่าเพราะรูปเช่นนี้ได้รางวัลเหรียญทองที่ปารีส คนจึงได้ฮือเขียนกันขึ้นบ้าง จึงนึกคาดใจว่านี่ท่านช่างเขียนครูบาอาจารย์แกจะเห็นดีกันจริง ๆ ฤๅจึงได้ให้รางวัลรูปชะนิดนี้ คาดว่าแรกที่จะเกิดขึ้นคงมีตาช่างเขียนวิเศษอะไรคนหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเสียงดีแล้ว เขียนแผลงออกไป แต่คงจะไม่ยับเยินเหมือนอย่างนี้ ของแกคงดีจริงจึงได้รางวัล ไม่ฉะนั้นกรรมการผู้ที่มาตัดสินรางวัลจะเห็นรูปดี ๆ มามากดื่นไนยตา เห็นรูปบ้า ๆ มันเข้าทีอยู่บ้างแกล้งให้รางวัล ให้แผลงเล่นเช่นนั้น แล้วพูดยกย่องสรรเสริญต่าง ๆ คราวนี้คนก็อยากได้รางวัลขึ้นมาเขียนตาม ท่านผู้ตรวจรางวัลครั้นจะไม่ให้บ้าง ก็ดูจะไม่เปนช่างแท้ สู้ตาคนที่เคยให้ไม่ได้ ต้องพยายามหารูปบ้า ๆ ให้รางวัลบ้าง มันจึงเลยกระพือกันใหญ่ ช่างที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ เขียนยังไม่ทันจะได้ดีครั้นจะไปเรียนเขียนให้มันวิจิตรอย่างเก่าเขียนก็ไม่ไหวเรียนอย่างใหม่มันง่าย หัดสักหน่อยหนึ่งก็ออกได้ จึงได้เกิดขึ้นมากรวดเร็วนัก คนที่ชั้นใหม่ ๆ อยากอวดว่าเปนช่าง ตาเปนนักเลง ดูแต่อ้ายรูปพรรณอย่างนี้ชินตาหนักเข้า ก็จะเห็นงามไปได้จริง ๆ ข้อซึ่งเปนที่อุ่นใจนั้นอย่างเดียว เมื่อไม่มีใครแขวนเรือน ก็มีแต่จะเขียนมาหลอกกรรมการเอารางวัล เมื่อขายไม่ได้หนักเข้าบางทีจะเลยขีดไปบ้าง บางแผ่นถึงกับน่าสงไสย ว่าผู้เขียนได้ตั้งใจจะมาล้อกรรมการ เปรสิเดนต์แลไวสเปรสิเดนต์ของเอกสหิบิเชนนี้ เปนพวกชอบรัว ๆ เช่นนี้ทั้งสองคน ชวนให้ดูเสมอ แกชี้รูปแผ่นหนึ่ง ซึ่งเปนอย่างเปรอะเปรอะเช่นนี้ บอกว่าเข้าของตายเสียแล้วพ่ออดไม่ได้ หันมาพูดทางหนึ่งว่าไม่สู้น่าเสียดาย แกได้ยินเข้าออกฉุน ๆ เดินอ่อนใจเปล่าไม่เปนที่น่าดูสักแผ่นเดียว" (**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๕๘๘ - ๕๘๑)

๔. ทรงเป็นที่รู้จักและชื่นชมในหมู่ประชาชนยุโรป

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ นี้ เป็นข่าวที่รับรู้ทั่วไปในยุโรป มีภาพลงหนังสือพิมพ์ เพราะในระหว่างเสด็จประพาส มีพลเมืองของประเทศนั้น ๆ เฝ้ารับเสด็จ อย่างเช่น เมื่อรถไฟพระที่นั่งถึงเมืองซันเรโม "คนที่สเตชั่นแน่นเต็มไปทั้งนั้น โห่ร้องเกรียวกราวเปิดหมวกโบกมือเชงแซ่" เมื่อลงจากรถไฟขึ้นประทับรถโมเตอร์คาพร้อมพระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ ซึ่งกำลังศึกษาอยู่ในยุโรปและมาเฝ้ารับเสด็จ ได้แก่ เจ้าฟ้าอัษฎางคเดชาวุธ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิลก "คนเกรียวกราวตลอดทาง" เมื่อเสด็จไปร้านค้า "คนมาดูอยู่ที่น่าร้านเต็มเสียแล้ว เพราะรู้จักเหลือที่จะรู้จัก ไปเจอโปสต์การ์ดรูปพ่อเองขายอยู่เสียที่ร้านนั้นแล้ว" ชาวต่างประเทศบางคนเข้ามาทักทายไถ่ถาม มีช่างภาพคนหนึ่งคอยตามถ่ายภาพตลอดเวลา "มีตาช่างถ่ายรูปเมืองนี้มาเที่ยวตามถ่ายเสียจริง ๆ พ่อยอมไปยืนให้

แกถ่าย แต่ปรับไว้ว่าถ่ายแล้วต้องให้เอามาให้อย่างละรูป" การที่ผู้คนแห่เฝ้ารับเสด็จตลอดเวลาก็ทำให้ทรงรำคาญเช่นกัน เพราะขาดความเป็นส่วนพระองค์ ทำให้บางครั้งต้องทรงพยายามหลบเลี่ยงผู้คน ครั้งที่มีผู้เฝ้าดูพระองค์ที่เมืองฟลอเรนซ์ ทรง "บ่น" ไว้ว่า

"แล้วกลับมาโฮเตลอีก ที่ต้องไป ๆมาๆบ่อย ๆ เพราะมันยังไม่สบร้านที่เหมาะเข้า ถ้าลงเดินเที่ยวหาเปนไม่ได้ คนตอมกันแน่น มันจะดูเอานรกฤๅสวรรค์เพราะดูไม่รู้แน่ ไม่เห็นเมืองใดเหมือนอิตาลี ผ่นตกอยู่เสมอก็มายืนอยู่เต็มน่าโฮเตลกางร่มกันแน่น ตั้งแต่เช้าจนค่ำ ได้เห็นชั่วเวลาออกจากประตู ผลุดขึ้นรถ รถก็เปนรถปิด สู้วิ่งตามดูจนหมดแรง ไปร้านไหนตอมอยู่น่าร้าน ประตูร้านก็ปิด ใช่ว่าจะเห็นอะไร เบ็ดเสร็จมายืนดูเสียสบสี่สิบห้าชั่วโง ได้เห็นสักสามเซกันต์ฤๅสี่เซกันต์ จึงถามว่านี่มันจะดูเอานรกฤๅจะขึ้นสวรรค์อย่างไรแน่ เวลากินเข้าแล้วเพื่อจะหลีกให้พ้นคน ลงเสียกระไดหลังไปเลือกรูปศิลาอิกสองร้าน กลับมาเปน ๔ ทุ่มก็ยังมีคนคอย พอจะได้เห็นอิกเซกันต์หนึ่งรวมเป็นห้า" (เล่ม ๑, หน้า ๔๔๕)

เมื่อประทับรักษาพระองค์ที่เมืองฮอมเบิค ชาวเมืองไปคอยเฝ้าดูพระองค์ที่ที่อาบน้ำแร่เสมอ คอยถ่ายรูปก็มาก ทรงเล่าว่า "เดี๋ยวนี้เปนบอกได้ว่าไม่มีใครไม่รู้จักพ่อสักคนเดียว ทั้งในเมืองแลในทุ่ง ตั้งแต่ผู้ดีลงไปจนเด็กกลางถนนต้องรับคำนับเรื่อยอยู่ตลอดทางทุกเวลาที่ไปเที่ยวข้างไหน ๆ " (เล่ม ๒, หน้า ๕๔๗) นอกจากนี้โปสการ์ดที่เป็นพระบรมรูปมีขายตามร้านค้าทั่วไปในเมืองฮอมเบิค และขายดีมาก นอกจากนี้ยังมีผู้ทำของที่ระลึกต่าง ๆ บรรจุพระบรมรูปหรือลายพระหัตถ์ไว้ ทำอย่างประณีตและราคาแพง ดังที่ทรงเล่าไว้ว่า

"สังเกตได้ว่าตามร้านทั้งปวง โปสต์ก๊าดรูปพ่อขายดีมากมีมาใหม่ร่ำไป มีช่างทองหลวงคนหนึ่ง ทำของมาขายเปนของพระราชทานอย่างฝรั่งที่ดูเหมือนจะเอาของที่ทำสำหรับเอมเปอเรอพระราชทานใคร ๆ แก้รูปเปลี่ยนรูปเอมเปอเรอออกเอารูปเราแทน แต่เขาก็ทำดีสาหัส รูปอุส่าห์หาได้ต่าง ๆ เปนรูปเขียนแผ่นงาทั้งนั้น ฝีมือดีพอใช้ แต่ที่จะให้เหมือนจริง ๆ เหมือนไม่ได้อยู่เอง แต่ไม่ห่างกว่าที่เขาทำรูปเอมเปอเรอ ในสิ่งของเหล่านั้นก็ไม่ใคร่เหมือน ๆกัน ยังมีเลียนลายมือทำซองบุหรี่เงิน ซองบุหรี่ทอง เซาะเปนลายมือพ่อประดับเพ็ชรตามเส้น ทำดีมาก เขาขนของมามาก แต่พ่อไม่ได้ดูหมด มีช่างทองหลวงรัสเซียเอาของมาอิก ได้ดูบางอย่างชิ้นละโต ๆ ราคาแรงเหลือเกิน เลยลาขับลาเขินไม่มีเงินจะซื้อ แต่เปนของน่าดูจนอดดูไม่ได้" (เล่ม ๒, หน้า ๕๖๐)

นอกจากการเสด็จไปเป็นแบบให้ถ่ายพระรูปหรือวาดพระรูปที่บ้านจิตรกรและช่างถ่ายรูปที่ทรงรู้จักตั้งแต่ครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกแล้ว ยังมีเรื่องราวที่ต่อเนื่องจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกอีกเรื่องหนึ่งคือ เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก และเสด็จเมืองฟลอเรนส์ ขณะทอดพระเนตรดูโบสถ์ซาน จิโอวันนี พระกำลังทำพิธีคริสเตนิงหรือพิธีศีลจุ่มให้เด็กชายผู้หนึ่ง ซึ่งพ่อแม่ไม่ได้มาเข้าพิธี มีเพียงหญิงเพื่อนบ้านเป็นผู้นำเด็กมา หญิงนั้นขอพระราชทานชื่อจุฬาลงกรณ์เป็นชื่อเด็กชาย และขอให้ทรงรับเป็นพ่อทูลหัว พระองค์พระราชทานเงินให้เด็กเป็นจำนวน ๒๐๐ ลีร์ เมื่อเสด็จเมืองฟลอเรนส์เป็นครั้งที่

๒ นี้ มีเด็กวัย ๑๐ ขวบมีแม่ตามมาด้วย วิ่งนำดอกไม้มาถวายที่หน้าโฮเตลชาวอย ทูลว่าตนชื่อจุฬาลงกรณ์ ทรงพระราชทานเงิน "หาเงินได้ปอนด์เดียวให้ไปแต่เท่านั้น มากอดรัดปลื้มดี" เมื่ออัมพร จิรัฐติกร ทำสารคดีโทรทัศน์ชุด ไกลบ้าน และเขียนหนังสือเรื่อง**ตามแด่จไกลบ้าน** ได้เล่าถึงการสืบหาเด็กชายชาวอิตาเลียนที่ชื่อจุฬาลงกรณ์ โดยพบในข่าวหนังสือพิมพ์ La Nazione ค.ศ. ๑๙๐๗ ว่าเด็กชายผู้นั้นชื่อ จีโน มาร์เตลลิ และต่อมาสืบค้นว่าประวัติเรื่องราวญาติพี่น้องของชายผู้นี้

๕. ทรงถ่ายทอดความรู้แปลกใหม่ของตะวันตก

แม้ว่าจะเป็นการเสด็จไปเพื่อรักษาพระองค์ และทรงพักผ่อน แต่ก็ได้เสด็จทอดพระเนตรกิจการงานอันจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง และทรงเล่าถ่ายทอดไว้ในพระราชหัตถเลขาอย่างละเอียด เช่นเสด็จไปทอดพระเนตรการเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงหอยแครง การผสมเทียมพันธุ์ปลาเทราส์ ฯลฯ นอกจากนี้ยังทรงเล่าถึงสิ่งที่เป็นความเจริญแปลกใหม่ของเทคโนโลยีในยุโรปซึ่งยังไม่มีในเมืองไทยในขณะนั้น เช่น ป้ายโฆษณาสินค้าอิเล็กทรอนิค ดังที่ทรงบรรยายว่า "มีไฟฟ้าติดเป็นแถวบนหลังคาสองบรรทัดเป็นตัวหนังสือบอกขายสินค้า เปลี่ยนได้ถึง ๒๔ อย่าง อีกแห่งเป็นวงรอบดับมืดเป็นหย่อม ๆ วิ่งอยู่เสมอ" (เล่ม ๑, หน้า ๗๗๘ - ๗๗๕) การกลั่นชาตุไนเตรตจากอากาศ เป็นต้น ในด้านความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการต่าง ๆ เหล่านี้ ทรงมีพระราชดำริว่า "เพียงเวลาอายุพ่อเท่านี้ แต่ก่อนไฟฟ้าดูเป็นแต่ของทดลองเล่น เดี๋ยวนี้เป็นของจำเป็นใช้ได้ประโยชน์จริง กว้างขวางหนักหนาแล้ว ยิ่งรู้มากความคิดก็ยิ่งแตกมากออกไป ความวิเศษขึ้นในการงานของมนุษย์จะหาที่สุดมิได้ ผู้ใดมีชีวิตอยู่ช้าไปฤาที่เกิดมาใหม่ ๆ คงจะได้เห็นแต่สิ่งซึ่งวิเศษดีขึ้นร่ำไปไม่มีที่สุด" (เล่ม ๒, หน้า ๑๕)

๖. ทรงมีพระปรีชาสามารถในการพรรณนาและวิจารณ์

แม้ว่าไกลบ้านจะเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ แต่จากเรื่องราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเข้าอยู่หัว ทรงพรรณนา ทรงวิจารณ์ และทรงตั้งข้อสังเกตต่อสิ่งต่าง ๆ มีประโยชน์ต่อผู้อ่านอย่างยิ่ง ผู้อ่านจะรู้สึกได้ชัดเจนว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในการพรรณนาให้เห็นภาพสิ่งต่าง ๆ ได้ละเอียด อย่างเช่น ทรงพรรณนาการตัดผมในเรือโดยสารซักเซน ดังนี้

"ช่างตัดผมคนนี้ไม่ได้รับผลประโยชน์อันใดในเรือเลย นอกจากค่าจ้างคนมาตัดผม มีห้องอยู่ในแถวชั้นที่ ๑ สองน่าต่างรวมเป็นห้องเดียวกัน มีตู้และหิ้งต่าง ๆ กับทั้งที่ล้างหน้าอยู่ริมฝา มีเก้าอี้ยาว ใครจะไปคอยตัดผมก็นั่งที่นั่น ตัวช่างเองก็นอนที่นั่น กลางห้องมีเก้าอี้ใหญ่พนักเอน ๆ มีราวสำหรับพาดตีนนั่งหงาย ๆ เอาหัวลงพาดหลังเก้าอี้ตีนพาดราวสำหรับเวลาโกนหนวด ผู้ที่จะตัดผมต้องปลดคอเสื้อถอดเสื้อชั้นนอก แล้วสรวมเสื้อใบบัวผ้าขาดเปิดหลังมีแขนสั้น ๆ สอดกันผมเปื้อนผ้า เอาผ้าสำลีอุดตามช่องซอกคอ

กันผมร่วมเข้าไปในเสื้อ ตัดด้วยตะไกรขาเล็กสำหรับตัดผ้า มีหวีอันเล็กรองตัด ตะไกรนั้นชอยถี่มากไล่ตามล่างเรียบ แล้วเอามีดรีดผมตอนบน กริบปลายเอาเท่านั้น ไม่ได้ไล่ตะไกรแล้วเก็บผมต้นคอด้วยตะไกรอย่างตัดผมม้า เมื่อเสร็จแล้วเอาแปรงอ่อนปัดผมที่เสื้อ ถอดเสื้อออกสลัดเสียทีหนึ่งแล้วคลุมใหม่ คราวนี้เอาสำลีสระหวีเสนียดชุดถี่ แล้วเอาแปรงอ่อนปัด คราวนี้เอาน้ำสระผมเขย่าลงแล้วขยี้จนทั่ว แล้วเอาผ้าแห้งเช็ดแล้วจึงใส่น้ำมันปนน้ำเช่นพ่อใส่ หวีหัวให้เสร็จทีเดียว ตัดผมนี้นั่งให้ประมาณ ๒๐ มินิตสำเร็จหมด ในการโกนหนวดนั้นต้องนั่งเอนหงายหน้าเอาส้าบู่ทาแล้วโกน ใช้มีดโกนถี่เหมือนกัน โกนหนวดสบายมาก เหมือนเกา ๆ แล้วเอาน้ำทาที่โกน เอาผ้าเช็ดหน้าเล็ก ๆ กระพือให้หมาดแล้วจึงเช็ด คราวนี้เอาน้ำมันปนน้ำแตะหนวดทั้ง ๒ ข้าง แล้วหวีด้วยหวีเล็กโร้ง เป็นสำเร็จกันเท่านั้น

เดิมพ่อคิดจะโกนแต่หนวดสำหรับพรุ่งนี้ ครั้น ๆ ดูมันว่องไวดี จะรอไปตัดต่อวันเสาร์ก็เป็นวันขึ้นเขนัว เห็นจะไม่ได้ตัด จึงเลยอนุญาตให้มันตัด แต่เอาหวีและแปรงของเราไป เขาว่าคนหัวล้านมาก เพราะมันใช้หวีและแปรงอันเดียวกันหมด ตัวหัวล้านเลยเกาะติดกันได้ ถ้าที่เมืองเขาไปของไว้ได้เฉภาะตัว แต่หวีเราโตไปมันตัดไม่ได้ มันมีใหม่ไม่ได้ใช้จึงเป็นอันตกลง มันตัดสั้นมากพ่อก็ยอม เพราะออกจะชอบสั้น ๆ อยู่แล้ว รู้สึกสบายดีกว่าผมยาวมาก แต่ออกจะแปลกกว่าเดิม" (ไกลบ้าน เล่ม ๑, หน้า ๑๗๒-๓)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความละเอียดลออช่างสังเกต โดยเฉพาะอย่างยิ่งลักษณะอาการของบุคคลต่างชาติ ต่างวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการแต่งตัว หรือปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อกัน อย่างเช่น ทรงตั้งข้อสังเกตและพรรณนาลักษณะและการแต่งตัวของผู้หญิงฝรั่งที่พบในเรือ ดังนี้

"เวลาที่นั่งดูนั้น ได้สังเกตดูผู้หญิงฝรั่ง ความสังเกตเห็นนั้นเช่นนี้ ทุก ๆคนผมบางแลผมอ่อนที่สุดทั้งนั้น แก่เข้าหน่อยมักจะล้าน เขาว่าเด็กออกใหม่มักจะไม่ค่อยมีผม การแต่งตัวเดินทางมักจะใส่เสื้อขาวนุ่งสเตดสีน้ำเงินฤาสีเหลืองคากี คาดเข็มขัดแพรบ้างหนังบ้าง เงินก็มี นางคนหนึ่งออกจะเก๋มาก เอาผ้าโปร่งสีน้ำเงินห่อหัวกันผมปลิว ผ้าห่อเช่นนี้ลูกสาวเตาวเนอลังกาก็ใช้ คลุมหัวแล้วเอาลงมาผูกตะแคงที่คางให้เก๋ มีเด็กมากเสียจริง ๆ ตั้งแต่โตจนกระจอมอแม เขาเห็นพ่อชอบเด็กจึงมาเล่นให้ดู นางเด็กคนหนึ่งโตแล้วเล่นแพ้เขายังร้องไห้ทุกที" (ไกลบ้าน เล่ม ๑, หน้า ๘๔)

อีกตอนหนึ่งทรงพรรณนาถึงสามีภรรยาฝรั่งคู่หนึ่งอย่างละเอียดและทรงมีพระอารมณ์ขัน

"ที่พวกเราชอบดูมากนั้นเรื่องผัวเป็นขี้ข้าเมีย มันน่าสมเพชเวทนา ถึงเราก็ต้องสัพพียกเก้าอี้ให้ผู้หญิงจริงอยู่แล เต่ยังไม่ถึงคู่หนึ่ง ซึ่งถูกดูเสียจริง ๆ แลบ่นกันไม่หยุด คือคาดฟ้าชั้นที่หนึ่งกับที่สองมันเดินไม่ถึงกัน เวลาจะมาใช้ให้ผัวยกเก้าอี้ตามหลัง พอมาถึงจัดการตั้งเก้าอี้ให้ แต่แม่เจ้าประคุณไม่นั่ง เพราะจะมีแคดถูกตีนหน่อยหนึ่งเขียวให้ตั้งใหม่จึงได้นั่ง ตาผัวยังยืนอยู่หันไปพูดกับใคร เรียกมาเขียวไม่ให้พูด บังคับให้นั่งลงกับพื้นที่ข้างเก้าอี้ เจ้าผัวกว่าจะนั่งลงได้ประดักประเดิด โก้งเก้งกันอยู่เป็นนานจึงได้นั่ง คราวนี้สั่งให้ผัวไปเอาผ้าห่ม ผัวเดินงัง ๆ ลงกระไดนี้ขึ้นไปกระไดโน้นได้ผ้าห่มมา ไม่ยักรับมาคลุมเอง เจ้าผัวต้องคลุมให้ ประเดี๋ยวเดียวก็เอาผ้าออก ตาผัวไปพูดกับคนอื่นเรียกมาเขียวอีก คราวนี้อนุญาตให้นั่งปลาย

จะงอยเก้าอี้อันเป็นที่สำหรับเหยียดตีนนิดเดียวไม่ถึงฝ่ามือ เลยแขวงอยู่เช่นนั้นจนตลอด ขากลับก็ต้องแบกเก้าอี้ตามหลังไปอีก เหมือนนายกับบ่าวจริง ๆ น่าสงสาร ถ้าประเพณีมีเมียของฝรั่งเป็นเช่นนี้ โดยมากก็ควรเข้าใจได้ว่าทำไมฝรั่งจึงไม่ใคร่มีเมีย" (ไกลบ้าน เล่ม ๑, หน้า ๘๔ - ๘๕)

ทรงมีพระราชวิจารณ์เปรียบเทียบการกินเหล้าของคนไทยและฝรั่ง ดังนี้

"การกินเหล้าจะว่ามีเหมือนฝรั่ง มันก็ยังผิดฝรั่งกิน ดูมันกินเป็นอาหารอย่างหนึ่ง แทนดื่มน้ำ มันรู้สึกในใจว่าเป็นการจำเป็นไม่มีเก๋ฤๅไม่มีอับอายในการกินเหล้า ข้างฝ่ายเราอ้ายน้ำก็กินอยู่ อ้ายเหล้านั้นเป็นของเพิ่มเติม วิเศษออกไปนอกจากจำเป็น กินสำหรับให้เมา สำหรับให้เก๋ ฤๅถ้าไม่อยากให้ใครรู้ก็กินซ่อน ๆ ความตั้งใจที่จะกินมันผิดกันคนละฐานไม่ร่วมกันเลย ถ้าจะหาเหตุอะไรสำหรับโทษว่าทำไมคนเรามันถึงไม่แข็งแรงเหมือนอย่างฝรั่ง มันน่าจะโทษอากาศมากกว่าอย่างอื่นหมด ช่างเสียเปรียบกันเสียจริง ๆ" (ไกลบ้าน เล่ม ๑, หน้า ๒๖๕)

ทรงตั้งข้อสังเกตว่าบ้านเมืองแถบริมทะเลเมดิเตอร์เรเนียนอดหยาก ไม่มีแหล่งน้ำแหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์

"จะว่าแต่ริมทเลเมดิเตอเรเนียนที่ได้เห็นแล้วเท่านี้ ดูประดักประเดิดแสนสาหัส ยังแลไม่เห็นว่าทำไมมันถึงพอกิน ตามแถบนี้จะหานาเข้าฤๅเข้าสาลีอย่างใดสักแห่งหนึ่งก็ไม่มี ที่สุดจนไร่มันไร่ถั่วเข้าโภชก็ไม่เห็นมี แปลว่าอาหารที่กินส่วนที่เป็นแป้งนั้น ต้องซื้อจากที่อื่นทั้งหมด มีแต่ภูเขาแลห้วย ห้วยนั้นก็ไม่ใช่เป็นห้วยพื้นดินฤๅทราย เป็นห้วยพื้นกรวดเม็ดกลม ๆ ปากห้วยกว้าง ๆ แต่มีน้ำไหลเป็นร่องริน ๆ แห่งละเล็ก ๆ น้อย ๆ อยู่เป็นพื้น เดินข้ามได้" (เล่ม ๑, หน้า ๒๖๕)

หลังจากทรงตั้งข้อสังเกตแล้ว ทรงไถ่ถามข้าราชบริพารชาวอิตาเลียนที่เคยอยู่เมืองสยาม คือ พระสารสาสน์ (เขรินี) ได้ความว่าทรงเข้าพระทัยถูกต้องเป็นส่วนใหญ่

"ที่เอาตัวมานี้เพื่อจะไล่เลียงสอบข้อที่เราสันนิษฐาน ว่าจะถูกผิดประการใด ถ้าถูกเสียไม่ต้องเล่าเปนอันมาก คือเรื่องสวนออลิฟ เรื่องไร่ไม้ดอก เรื่องไม่มีอาหารในพื้นเมือง ต้องซื้อจากที่อื่นกิน เป็นที่ถูกต้องหมด" (เล่ม ๑, หน้า ๒๘๖)

ขณะประทับอยู่ที่เมืองตูริน ประเทศอิตาลี ตู้ฟออฟเยนัวและปรินซออฟอุดินรับเสด็จและเชิญเสด็จให้ประทับให้พระราชวัง หลังเสวยพระกระยาหาร ได้เสด็จไปชมการแสดงโอเปร่า ทรงเล่าถึงการแสดงพร้อมทั้งมีพระราชวิจารณ์อย่างรอบรู้ ดังนี้

"ว่าโดยความเห็นของเราแล้ว เหมาะที่เราจะดูออปรามากกว่าเทียตอ เพราะเขาฤๅเราก็ฟังร้องไม่เข้าใจความเหมือนกัน แต่เสียงที่ร้องมันกลมกล่อมเพราะ แลยากที่จะมีในภาษาไทยแลเพลงไทยได้ เพราะมันร้องจากในอก ไม่ได้ร้องจากริมฝีปาก เสียงใหญ่ฤๅเสียงเล็กได้กันกับคนตรี กลืนกันหายทีเดียว ถ้าจะว่าด้วยดังแล้วดังมาก ทั้งซอทั้งปี่ตั้ง ๓๐ เสียง ๆ คนก็รับอยู่ ส่วนทำนองเพลงนั้นเล่ามันยักเยื้องได้หลายอย่าง ร้อนเป็นอย่างร้องไห้ ร้องเป็นอย่างที่ใจกำลังฟุ้งซ่าน ฤๅกระทั่งโกรธแหวก็ได้ ของเราร้องได้

แต่เพียงร้องไห้โกรธแหวไม่มีเลย ยังส่วนที่ทำท่านั้นเล่า จริงอยู่ทำท่าเกินคนปกติที่จะพึงเป็น แต่ทำเพื่อจะให้เห็นจริง คือโกรธก็ผูกคิ้วนิ่วหน้า เสียใจก็เศร้าสลด ยินดีก็ยิ้มแย้มเปล่งปลั่ง การแต่งตัวก็แต่งแปลงหน้าได้จริง ๆ เช่นกับคนหนุ่ม ๆ แต่งเป็นคนแก่ ป้ายดำ ๆ เป็นริ้วที่แก้ม ที่หางตา ที่หน้าผาก ก็แลเห็นเป็นหน้าผู้หญิงที่จะให้ตาลึกคิ้วดำ ก็ทาดำที่คิ้ว ระบายสีที่หลังตา ดูตาลึกแลเข้ม คนนั้นเองตามเรื่องว่าได้ความทุกข์ร้อนจนถึงเป็นผีในท้อง ก็ทาขอบตาให้เขียวขึ้นอีก เติมดำที่แก้ม ก็แลเห็นหน้าผอมโกรกลงไปได้ทันที เป็นอันว่าออปราฯนี้ ที่จะไม่เขียนหน้านั้นไม่มี แต่ไม่ใช่เขียนมูมมามอย่างเช่นเจ๊ก ให้หน้าผิดมนุษย์ เขียนด้วยความสังเกต แปลงรูปให้เหมือนคนที่มีโฉมหน้าต่าง ๆ กัน เรื่องที่เล่นวันนี้นั้น ผู้ชายซึ่งเป็นผู้รักใคร่กันกับผู้หญิงผู้หนึ่ง ด้วยความกินใจอย่างใดอย่างหนึ่ง โกรธผู้หญิงไปในที่ประชุมคนรวมสัก ๕๐ เศษ ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ซึ่งออกอย่างบาเลต์ แต่ไม่ใช่เต้นอย่างบาเลต์ มาร้องทีละพวก แลรวมกัน ผู้หญิงแต่งอย่างพวกตีรำนาผู้ชายอย่างพวกแทงวัว เป็นสเปนิชทั้งสองพวก ผู้ชายกับผู้หญิงคู่รักกันนั้น มาเกิดทุ่มเถียงกันขึ้น จนเอาอะไรปากันก็ไม่รู้ ผู้หญิงนั้นเสียใจจนเป็นผีในท้องนอนเจ็บอยู่ ผู้ชายนั้นหวนกลับมาหาดีกัน แต่ผู้หญิงนั้นเจ็บมากเสียแล้ว เลยตรำครวญไปจนถึงตาย เวลาตายส้มลงเหมือนตายจริง ๆ ฟังเสียงร้องแลท่าทีทำกับทั้งพิณพาทย์ มันกลมกลืนกันจับใจ" (เล่ม ๑, หน้า ๓๘๘ - ๔๐๐)

เมื่อเสด็จอังกฤษ ทรงเล่าเรื่องพระมหากษัตริย์ของอังกฤษ ซึ่งมักมีเชื้อสายเป็นชาวต่างชาติ และกล่าวถึงการปกครองแบบรัฐสภาของอังกฤษซึ่งมีระบบระเบียบสืบทอดมาเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบระบบการปกครองระหว่างอังกฤษกับไทยว่าแตกต่างกัน ดังนี้

"ความผิดกันระหว่างเรากับอังกฤษมันขันจริง ๆ ข้างฝ่ายอังกฤษการมันเดินจากผู้น้อย ผู้น้อยกลับจะต้องเป็นผู้นำผู้ใหญ่ให้ทำเช่นนั้นเช่นนี้ ผู้ใหญ่จะทำอะไรออกจะต้องถามผู้น้อย จะเอาเช่นนั้นฤๅอย่างนี้ฤๅ ผู้น้อยต้องฟุ้ยผู้ใหญ่ ไม่ว่าการอะไร ๆ มันต่อกันขึ้นมาเป็นชั้น ๆ เช่นไปขี่รถจะไปทางไหนผู้บังคับบัญชาออกสั่งแกมหาฤๅเจ้าของท้องที่ฤๅคนขับรถ ต้องเสนอขึ้นมาว่าอย่างนั้นดี ไปทางนั้นดี แก้ไขกันเล็กน้อยก็ตกลงได้ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง ดูเป็นไปตามลำดับทุก ๆชั้น ที่สุดนายทหารสัญญาบัตร นายสิบก็มาบอกได้ ว่าน่าที่ต้องทำเช่นนั้น ๆ เป็นน่าประหลาด ว่าคนพวกนั้นทำไมมันไม่ขี้เกียจฤๅไม่เหลว ส่วนของเรามันตรงกันข้าม ถ้าหัวน่าหยุดก็หยุดตามกันลงไปเป็นแถว งารมันเดิรด้วยหัวน่า ข้างอังกฤษมันเดิรข้างปลายขึ้นมา ด้วยเหตุฉนั้นเป็นเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ถึงจะไม่ธุระอะไรด้วยการงารเลย คอยแต่พยักอย่างเดียว การก็ไม่มีเสีย ถ้าทำอะไรได้บ้างก็ยิ่งดีขึ้น พ่อจึงได้กล่าวว่าสบายดี แต่ถ้าเราเอาอย่างเข้าเมื่อไรเป็นยับกันเมื่อนั้น เจ้าแผ่นดินอังกฤษองค์นี้ นับว่าเป็นอย่างดี ด้วยรู้ท่วงทีในการที่จะผ่อนผันไม่มีข้อขัดขวางกันกับชาวเมือง ทั้งมีสติปัญญาพอที่จะให้เป็นที่เลื่อมใส แลการงารสำเร็จได้ด้วยลำพังพระองค์บ้าง ทั้งไว้ตัวเป็นอังกฤษ ไม่เป็นเยอรมันอย่างแต่ก่อน แต่ในหมู่ราชวงษ์ยังรับสั่งภาษาเยอรมันชัดเจนสนิทดี จะว่าดีกว่าอังกฤษก็แทบได้ เพราะเชื้อวงษ์คงเนื่องพัวพันกันอยู่ในหมู่เยอรมัน เหมือนอย่างเติมเชื้ออยู่เสมอ ไม่มีเวลาที่จะจางได้" (* พระเจ้าเอ็ดเวิร์ด)

๗. พระราชกรณียกิจสำคัญของบ้านเมือง

การเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ นี้ แม้จะเป็นการเสด็จเพื่อรักษาพระองค์ แต่ก็มีราชการสำคัญของประเทศเกิดขึ้นในระหว่างเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ด้วย นั่นคือ การลงนามรับรองสนธิสัญญาฉบับใหม่ระหว่างสาธารณรัฐฝรั่งเศสกับประเทศสยาม เพื่อแลกเปลี่ยนดินแดนกัน โดยไทยยอมยกเสียมราฐ พระตะบอง ศรีโสภณ ให้ฝรั่งเศส แลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสยอมคืนเมืองตราดและด่านซ้ายให้แก่ไทย อีกทั้งยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี และให้คนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นศาลไทย สนธิสัญญาฉบับนี้ลงนามโดยผู้แทนรัฐบาลทั้งสองประเทศ ในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๕๐ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เป็นผู้ลงนามฝ่ายไทย สนธิสัญญาฉบับนี้จะเป็นเครื่องยืนยันว่าฝรั่งเศสจะไม่รุกรานไทยอีกต่อไป สนธิสัญญาฉบับนี้ตกลงกันเรียบร้อยแล้วที่กรุงเทพ เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๔๕๐ และผู้แทนรัฐบาลทั้งสองจะลงนามในสนธิสัญญาระหว่างพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนกรุงปารีส การทำสนธิสัญญาครั้งนี้ เป็นพระราชวิเทโศบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงยอม "เสียดินแดนส่วนน้อยเพื่อรักษาเอกราชอธิปไตยของสยามไว้"

การลงนามในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสครั้งนี้ เป็นข่าวลงในหนังสือพิมพ์ของอิตาลีและฝรั่งเศส ส่วนข้อความในสนธิสัญญานั้น ขอยกจากหนังสือ**ตามเสด็จไกลบ้าน** (อัมพร จิรัฐติกร, ๒๕๔๐ : ๑๓๖) ดังนี้

หนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
ให้สัตยาบัน วันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖ (ค.ศ. ๑๕๐๗)

ข้อ ๑

รัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ กับเมืองศรีโสภณให้แก่กรุงฝรั่งเศสตามกำหนดเขตร์แดน

ข้อ ๒

รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้าย แลเมืองตราด กับเกาะทั้งหลายซึ่งอยู่ภายใต้แหลมลิงลงไปจนถึงเกาะกูดนั้นให้แก่กรุงสยามตามกำหนดเขตร์แดน

ข้อ ๓

บรรดาคนชาวทวีปเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศสผู้ซึ่งได้จดบาญชี วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ คฤสตศก ๑๙๐๔ นั้น ถ้าเป็นคนที่จดบาญชีในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามภายหลังวันที่ลงชื่อหนังสือสัญญาฉบับนี้แล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง

ข้อ ๔

คนชาวเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับแลป้องกันของฝรั่งเศส จะได้มีกรมสิทธิ์เหมือนคนในพื้นเมืองตลอดทั่วกรุงสยาม คือกรรมสิทธิ์ในการถือที่ดิน กรรมสิทธิ์ในการที่จะอยู่ หรือจะเที่ยวไปแห่งใด ๆ ได้ไม่มีข้อกำหนดห้ามด้วย

คนเหล่านี้จะต้องเสียภาษีอากร แลส่วย หรือการเกณฑ์ใช้ราชการตามธรรมเนียม แต่จะได้ยกเว้นจากการเกณฑ์ทหาร แลจะไม่ต้องเสียภาษี หรือค่าแรงตอบแทนเป็นการพิเศษขึ้นอีก

เทวะวงศ์วโรปการ

วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

เรื่องราวของการลงนามในสนธิสัญญาครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงบันทึกรายละเอียดไว้ในพระราชหัตถเลขา**ไกลบ้าน** ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เพียงว่า "มองสิเออปิชอง เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศมาหาบอกเรื่องสัญญา ได้แลกเปลี่ยนกันเป็นอันสำเร็จแล้วในเวลา ๔ โมงเช้า" (เล่ม ๑, หน้า ๗๐๕ -๖)

๙. ทรงเป็นที่ยอมรับและรักใคร่ในหมู่พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ของยุโรป

ในการเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพบปะกับพระเจ้าแผ่นดินและพระราชวงศ์ของยุโรปหลายประเทศ พระองค์ทรงได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติและสนิทสนมด้วยมิตรไมตรีอย่างดียิ่ง อันแสดงให้เห็นว่านานาประเทศในยุโรปล้วนยอมรับนับถือพระมหากษัตริย์สยาม เมื่อเสด็จประเทศอังกฤษ พระเจ้าเอดเวิร์ดทรงเชิญเสด็จประทับที่พระราชวังวินด์เซอ พระราชวงศ์ทุกพระองค์รับเสด็จอย่างเป็นกันเอง พระเจ้าเอดเวิร์ดพระราชทานเลี้ยงน้ำชา เชิญคนมาถึง ๘๕๐๐ คน "พ่อจูงกวีนออกน่าแล้วจูงกันเป็นลำดับไป ไม่รู้ว่าใครจูงใครนับไม่ถ้วน คนที่มาขืนเป็นสองฟากแน่นคลัก" พระเจ้าเอดเวิร์ดทรงนำเสด็จให้ทรงรู้จัก และให้แขกรับเชิญเข้าเฝ้าเป็นพวก ๆ เมื่อพระราชทานเลี้ยงดินเนอร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้จูงพระราชินี และประทับข้างซ้ายพระราชินี ระหว่างที่ทรงประทับอยู่ในวังวินด์เซอ พระเจ้าเอดเวิร์ดทรงนำชมพระราชวังด้วยตนเอง เมื่อเสด็จไปประทับที่ลิเดชั่น ซึ่งซื้อพระตำหนักไว้ พระราชินีทรงส่งพระรูปและกระดุมข้อมือสองคู่ เป็นรูปตัวเอกับอี พร้อมลายพระหัตถ์จดมาบนหลังหีบว่า "*ของที่ระฤกเล็กน้อย จากอเล็กแซนดรา มิถุนายน ๑๕๐๗*" มาถวาย

เมื่อเสด็จเดนมาร์ก พระเจ้าแผ่นดินและพระราชวงศ์ทรงมารับเสด็จที่สถานีรถไฟ ทรงคุ้นเคยกับทุกพระองค์ ดังที่ทรงบอกว่า "ได้พบสนทนากันด้วยความสนุก แลพอใจกันเป็นอันมาก" หนังสือพิมพ์

เดนมาร์กลงข่าวเสด็จประพาสทุกฉบับ จึงมีประชาชนรับเสด็จแน่นขนัดตลอดทางทั้ง ๆ ที่เป็นวันอาทิตย์ พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กทรงพระราชทานเลี้ยงอย่างหรูหรา พระราชวงศ์เสด็จทุกพระองค์ "เวลาเลี้ยงนั้น พระเจ้าแผ่นดินแลพระมเหษีได้พูดกับพ่อโดยความสนิทสนมดีอย่างยิ่ง.....การสนทนาในระหว่างเข้านายพวกนี้กับเราไม่ใช่เป็นแขกเล่นปล้ำปลุกกันพูดหยอกกันได้ทั่วไปทั้งผู้หญิงผู้ชาย ไม่ใช่แขกเมืองเป็นอันขาด.....พระมเหษีนั้นท่าทางดีกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ทั้งไปทั้งมาจูบแก้มพ่อแลให้พ่อจูบพระปรางอย่างกันเอง ทักทายปราไสยก็ดีขึ้นมาก ดูเหมือนสบายขึ้นกว่าแต่ก่อน เข้าแผ่นดินยังทรงพระอาไลยมาก ว่ามีเวลาพบกันน้อยนัก..." (**ไกลบ้าน** เล่ม ๒, หน้า ๑๓ -๑๔)

เมื่อเสด็จนอรเวย์ ทรงได้รับการต้อนรับอย่างอบอุ่นเช่นกัน ดังที่ทรงเล่าว่า "ในการที่มาอยู่เมืองนี้ช่างรู้สึกสบายเสียจริง ๆ เพราะทั้งเจ้าแผ่นดินแลพระมเหษีจะพูดจาเล่นหัวอะไรกับเราเหมือนดังกับเป็นญาติกันจริง ๆ จะถามอะไรก็ถามกันได้พูดกันตรง ๆ หมด การนัดหมายอะไร ๆ ไม่ต้องพักมีใครเข้ามาเดินหว่างกลาง ตลอดจนแต่งเนื้อแต่งตัวต่างคนต่างไปมาถึงห้องกันทั้งสองข้าง" (เล่ม ๒, หน้า ๕๑)

๘. **สำนวนโวหารกระทบใจ**

"คนคิดถึงบ้านน่ากลัวจะเหมือนกับคนที่ติดเหล้า ที่ร้อนฤๅหนาวก็ต้องกินเหล้าเป็นต้น นี่ร้อนก็คิดถึงบ้าน หนาวก็คิดถึงบ้าน สนุกก็คิดถึงบ้าน ไม่สนุกก็คิดถึงบ้าน เอานิยายไม่ได้ ดูไม่น่าจะคบ" (**ไกลบ้าน** เล่ม ๑, หน้า ๒๗๕)

"พ่อไปเดินเที่ยวเล่นแล้วกลับขึ้นมากินน้ำชาแล้วได้อาบน้ำ ฤกษ์ไม่ดีมาหลายวัน แต่ไม่ได้อาบมาถึง ๗ วันแล้วสกปรกเกือบจะปั้นชมภูพาลได้ตัวหนึ่ง" (เล่ม ๑, หน้า ๒๒๖)

"ตราวก่อนมาไม่รู้สึกว่าดินฟ้าอากาศเป็นอย่างไร ตาเหมือนใยแมงมุมพาน ในคอเหมือนตีไข่" (เล่ม ๑, หน้า ๗๐๒)

"ถ้านั่งดูในที่แห่งใดข้างถนน จะแลเห็นคนเดินเหมือนอย่างกับจอกที่ไหลลอยมาตามกระแสน้ำ รถที่เดินไปมาเหมือนกับแพสวะในเวลาน่าน้ำ" (เล่ม ๑, หน้า ๗๐๔)

"ความจริงไม่สู้สบาย ดูหายใจไม่ใคร่จะเรียบร้อยแลความรู้สึกเบื่อหน่ายจัดเต็มที รู้สึกตัวเองในเวลานี้เหมือนตาแก่ ๆ ที่ไม่ทำอะไร นอนจนตัวลายเป็นเสื่อ คอยท่าวันตาย สนุกก็ไม่มีอะไรสนุก เห็นหมดแล้วไม่มีอะไรแปลกสักอย่างเดียว ห้างหอก็จนไม่มีอะไรจะซื้อ สิ่งไรที่ต้องการก็ซื้อหมดแล้วทั้งนั้น จะว่าสบายก็ไม่เห็นมีอะไรสบาย อาหารกินก็จนเบื่อ จะว่าด้วยทางราชการก็ไม่มีอะไรแล้ว เหลือแต่จะยังพบกับเจ้าแผ่นดินอิตาลีอยู่เช่นนี้ไม่มีคุณทั้งตัวพ่อแลตัวใครเลยสักคนเดียว เบื่อจะดูประดิทิน เพราะฉะนั้นจะอยู่ไปในปารีสอีกก็เห็นว่าไม่มีคุณอะไร จึงได้รีบวันเข้ามาเสียเป็นพรุ่งนี้ออกจากปารีส แวะนอนลูเซินคืนหนึ่ง แล้วจึงจะไปโคโมตามกำหนดเดิม" (เล่ม ๒, หน้า ๖๔๗)

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงความนิยมยกย่องพระราชหัตถเลขา **ไกลบ้าน** ไว้ว่า "อันพระราชนิพนธ์เรื่อง**ไกลบ้าน**นี้ เปนหนังสือเรื่องหนึ่งที่อ่านไม่รู้จักเบื่อ ข้าพเจ้าเองได้เคยอ่านประมาณเห็นจะราวห้าเที่ยวหกเที่ยวแล้วก็ยังไม่เบื่อ ใครได้เคยอ่านมาแต่ก่อนก็กล่าวอย่างเดียวกัน เพราะพระราชปฏิภาณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ กระบวรพรรณนาว่าด้วยสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ดี ฤๅกระบวรบรรยายเล่าเรื่องราวอันใดก็ดี แช่มแจ้งอ่านจับใจ ไม่เลือกว่าทรงพระราชนิพนธ์เรื่องใด ๆ ในกระบวรนั้นแทบไม่มีผู้ที่จะเทียมถึง แลหนังสือเรื่อง**ไกลบ้าน**นี้ นอกจากคำรัสเล่าความทุกข์สุขส่วนพระองค์ในการที่เสด็จไปครั้งนั้น ทรงพระราชนิพนธ์พรรณนาว่าด้วยถิ่นฐานบ้านเมือง แลบรรยายถึงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของนานาประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องแปลกประกอบกับกระแสพระราชดำริห์วิจารณอันสุขุมคัมภีรภาพ และเรื่องสนุกขบขันแกมกันไป จึงชวนอ่านเพลิดเพลินมิรู้จักเบื่อ" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๖ : คำนำ ๖ - ๗)

พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน ที่คัดให้อ่านเป็นตัวอย่าง มีดังนี้

บางส่วนของฉบับวันที่ ๒๐ เมษายน

บางส่วนของฉบับวันที่ ๓๐ เมษายน

ฉบับวันที่ ๘ พฤษภาคม

บางส่วนของฉบับวันที่ ๖ มิถุนายน

ฉบับวันที่ ๖ พฤศจิกายน

เดือนมกราคม แล้วจึงจะตั้งต้น ภาคที่ ๒ จับเมืองกีล เข้ามาเบอลิน แลในเยอรมันนีต่าง ๆ ซึ่งยังไม่ได้กะ แต่จะเอาแน่ยังไม่ได้ บางทีจะเปลี่ยนแปลงไป

* * หมอของรังสิต ซึ่งอยู่ไฮเดลแบคมาตรวจสองคน คนหนึ่งเปนโปรเฟสเซอ ชื่อไฟลเนอ คนหนึ่งชื่อพีส-เตอเปนผู้ช่วย คนแรกแก่เปนผู้ตรวจ คนที่ ๒ อายุ ๓๓ ซึ่งจะขอมาอยู่ประจำไปพลาง พูดอังกฤษคล่องทั้งสองคน ตั้งต้นตรวจ นั้นคือให้เล่าอาการตามที่รู้สึกทั้งเก่าใหม่จบแล้วให้ยืนที่ตรงน่าต่าง ดูในช่องจมูกเห็นว่ารูจมูกข้างซ้ายแคบ แต่ไม่มากถึงที่จะทำให้หายใจไม่คล่อง แล้วเอาช้อนกดลิ้นดูภายใน ว่าบวมตามหลอดที่ได้ขากรรไกร คราวนี้ลงมือตรวจหัวใจ ให้ถอดเสื้อเอาแตรฟังทั่วทุกแห่ง ที่ตรงไหนตรวจแล้วกาไว้กับตัว แล้วตรวจปอด เคาะโขกในที่ต่างๆ ต้องหายใจแรงตามเคย เสร็จเรื่องปอดแล้ว คราวนี้ดูตั้งแต่ข้อตีนขึ้นมาจนถึงท้องน่อง ลำขา ตลอดจนสันหลังถึงต้นคอ กว่าจะเสร็จกิจการตรวจนี้เกือบชั่วโมงหนึ่ง แล้วคราวนี้ซำระถึงเรื่องกิน

TH 339

TH 339

นอนทำงานต่าง ๆ ตกลงเปนเห็นรูปในชั้นแรกนี้ ว่าหัวใจดี ปอดดี ข้อที่เมื่อยปวดนั้นเปนด้วยเนื้อฟกล้ำเนื้อดีมีชำรุดอยู่แต่เรื่องจมูก ถ้าจะเรียกสบีเชียลลิสต์ ควรจะเรียกผู้ที่ชำนาญในการรักษาจมูกแลกระโหลกหัว แต่ละยังไม่ว่าแน่ จะขอตรวจอีกเวลาหนึ่ง ในเวลาตื่นนอนขึ้นยังไม่ได้ลุกขึ้นจากที่นอน จะตรวจบั๋สสาวะ ทั้งที่ไปไหนกลับมาถึงแลเมื่อตื่นนอน กับอีก ๒๔ ชั่วโมง แล้วให้ยืนที่น่าต่างส่องดูใบหู ว่าใบหูซีดไป จะต้องตรวจโลหิต จะแทงเอาที่หูฤๅที่แห่งหนึ่งแห่งใดพ่อก็ตกลงยอมนัดกันพรุ่งนี้ แลเลยทุ่มเหว[๑๑] ว่าพ่อกลัวจะตายในสามปีนั้นไม่ตาย ถ้าผ่อนทำงานให้น้อยลงหน่อย นอนให้มากขึ้นอีกหน่อยจะอยู่ได้ ๘๐ พ่อก็บอกแก่ว่านี่เปนการทุ่มเหวของหมอตามเคย พ่อไม่เชื่อ แกไม่ยักพังดันทุ่มไปอีกแก่ว่าที่ว่านี้ตามลักษณ กำลังร่างกายที่จะเปนไปได้ตามที่แลเห็น เช่นกับรูปร่างแลหัวใจปอดหนุ่มกว่าอายุ เว้นแต่ถ้ามีโรคไภยอันใดกระแทกกระทั้นมา นั่นก็เปนธรรมดา

๑๑ ทุ่มเหวหรือทุ่มเปนกำแผลง หมายความว่าขอ

อยู่เองที่จะอยู่ไปไม่ถึง ตาหมอคนนี้เปนคนโปรดของแกรนด์ดุ๊กแลแกรนด์ดัสเชสออฟบาเดน ไปเฝ้าตรวจพระอาการอยู่เสมอ ไปเฝ้าเมื่อวานซืนนี้ทูลเรื่องจะมาตรวจอาการพ่อ แกรนด์ดุ๊กแลแกรนด์เชสเลยสั่งมาถึงรังสิตบอกว่าทรงพระออดแอดทั้งผัวทั้งเมีย เพราะ ๘๐ แล้วทั้งคู่ ตาหมอนี่แกไปรักษาอยู่ แกรนด์ดัสเชสนั้นถ้าไม่ทรงสบาย แต่ชั่วได้ข่าวว่าตาหมอนี่มาแล้วเท่านั้นก็รู้สึกสบายขึ้น เซอแปตริกแมนซัน หมออังกฤษก็มาถึงวันนี้เวลาบ่าย ๒ โมง แต่พ่อขอผลัดไปพรุ่งนี้เวลาบ่ายจะถูกตาหมอเหล่านี้ ตรวจอย่างเลอียดอีก สี่ห้าหน อยู่ข้างเดือดร้อน แต่ไหนๆ ได้ออกมาให้ตรวจแล้ว จะให้ตรวจเสียถึงที่

ทุ่มหนึ่งแล้วขึ้นรถโมเตอคาร์ไปเที่ยว แต่เวลานี้กลับมีแสงแดดดีกว่าเมื่อกลางวัน แต่ก็หนาวชีดเต็มที เพราะฝนตกยังค่ำ ทางที่ซันเรโมนี้มีสองสาย ที่เปนสายใหญ่คือริมทเลสายหนึ่ง ตอนสายหนึ่งนอกนั้นก็เปนแต่ทางขวาง ฤๅทางหลวงสำหรับไปเมืองอื่น ข้างอิตาลี

97

เขาแบ่งทางเปนสามชั้น ชั้นที่หนึ่งทางซึ่งเปนท่าค้าท่าขาย ทางเมืองต่อเมือง ทางเดินกองทัพ เช่นนี้ใช้เงินรัฐบาล ถ้าเปนทางในเมืองนับเปนชั้นที่สอง ใช้เงินมิวนิสิเปอล คือค่าธรรมเนียมภาษีในเมืองค่าไฟค่าน้ำ ถ้าหากว่าเปนทางที่เฉภาะเข้าในหมู่บ้าน เปนทางชั้นที่สาม เช่นทางไปที่ฝังศพที่เยนัว เก็บภาษีในอาหารเข้าออกตำบลนั้น เช่นเบ็ดไก่เปนต้น มาทำทางอย่างนั้น ทางที่ไปวันนี้เปนทางใหญ่ทั้งสองทาง แต่เปนทางชั้นที่สองแต่ดีกว่าทางชั้นที่หนึ่งเสียอีก ทางริมทเลอยู่เหนือทางรถไฟขึ้นมา โดยมากลงเขื่อนปูศิลากว้างๆ ปลูกต้นไม้เปนหย่อมเปนหมู่ สำหรับนั่งเล่นเปนของกลาง ฟากข้างในเปนบ้านเรือน วิลลาบ้าง โฮเตลหลังโต ๆ หลายๆ ชั้น มีดินชานน่าบ้านแล้วก่อเปนเขื่อนศิลารับตรงที่ต่อกับถนน สูงบ้างต่ำบ้างตามแต่รูปเขา ทางที่เข้าบ้าน มักจะตัดแหวะเข้าไปในพื้นที่ที่ต่อถนน ระดับเสมอถนน แล้วผ่อนสูงขึ้นไปจนถึงน่าเรือนได้ระดับพื้นบน ตามขอบเขื่อนแลลานบ้านปลูกไม้สีต่างๆ เปนหย่อมบ้างเปนลายบ้าง สีเดียวกันบ้างสลับสีบ้าง ต่างๆ ตลอดหนทาง ต้นไม้ที่อยู่เหนือไม้สีนั้น ปลูกปามเปนพื้น ของเขาปลูกมานานจนต้นสูง ๆ เหมือนต้นตาล ถนนแถวหลังอีกแถวหนึ่งเปนตึกแถวอย่างฝรั่งหลายๆชั้น มีร้านขายของเปนของมาจากอื่นทั้งนั้น พ่อได้ลองลงเดินระยะหนึ่งไม่สดวก เพราะคนมันรู้จักตอมดูนัก ขากลับมาแวะที่สวนปลูกต้นไม้ขาย ซึ่งเปนบ้านราษฎรแซกอยู่ในระหว่างบ้านใหญ่ ๆ มีเปนอันมาก ถัดออกไปเมื่อพ้นเมือง ก็เปนสวนปลูกต้นไม้ขายตลอดไป สวนปลูกต้นไม้ขายเช่นนี้ไม่ผิดอะไรกับสวนตาเยนกิน ที่คลองขุดใหม่ ใช้พูนดินเหมือนกันแต่ไม่มีร่อง เพราะที่มันเทตะแคงอยู่แล้ว แต่ต้นไม้มันช่างผิดกับบ้านเราเสียจริง ๆ คือปลูกเปนต้นๆกอที่พอจุกระถางดินขนาดต่าง ๆ กะให้พอออกดอกพร้อมกันหมด ด้วยอาไศรยเลี้ยงกิ่งที่แขงลิดกิ่งที่อ่อนเสีย ตัดให้คงข้อพอเสมอกัน เมื่อแตกออกมาก็แตกพร้อมกันเท่ากัน กุหลาบต้นหนึ่งมันมีดอกพร้อมกันหมดตั้งยี่สิบสามสิบดอก ดูมบ้างแย้ม

98 TH 339

TH 339

บ้างบานบ้างทยอยกันไป ต้นอื่น ๆ ที่มีดอกเปนช่อใหญ่ ๆ ดอกติดกันหมดเหมือนจัดพุ่มเครื่องนมัสการ เปนแต่เตี้ยงามกว่าจัดดอกไม้หัวโล้นเช่นจัดกัน ที่เปนดอกเล็ก ๆ เช่นสโนดรอปก็ปลูกให้ชิดกันเปนกอ ดอกขาวแซกไปในเขียวเต็มทั้งกระถาง แต่เปนพ้นวิสัยที่จะพรรณาด้วยเรื่องชื่อหาใครถามไม่ใคร่ได้ อิตาเลียนเรียกอย่างนั้น ฝรั่งเศษเรียกอย่างนึ้ อังกฤษเรียกไปอย่างอื่น นัยว่าเปนดอกไม้สีที่หาที่สุดมิได้ เช่นกับแดงก็ตั้งแต่แดงแก่ แดงเจือเหลือง ม่วงสีต่าง ๆ ชมภู น้ำเงิน ขาว เหลือง ลาย แต่สีนั้นเปนพ้นวิไสยที่จะเห็นได้ในเมืองไทย พ่อได้พิเคราะห์ดูหนักแล้ว สีมันสดจริง ๆ สดเหมือนกำมะหยี่เหมือนแพร จนได้เห็น ได้ถูก ได้ดมรู้ว่าเปนดอกไม้จริง ๆ ยังอยากจะเชื่อว่าทำด้วยกำมะหยี่ฤๅด้วยแพรร่ำไป งามจนหลับตาลงก็เห็นเปนดอกไม้ เหตุมันสดใสงดงามเช่นนึ้ เพราะอะไร เพราะแสงแดดที่นี่ไม่แรงสีไม่ตก ดอกไม้ของเราที่ว่างามสักเท่าใดเท่าใด เช่นกุหลาบสีชมภู ฤๅเหลือง ฤๅขาว มันมาปรากฏแก่ไนยตาว่าสีตก

เหมือนอย่างกับเอาผ้าแพรฤๅผ้ากำมะหยี่ออกทิ้งค้างไว้ในกลางแจ้งสีตกเช่นนั้น อิกอย่างหนึ่งมันสดจริง ๆ กลีบชุ่มน้ำ ถ้าจะเอามาขยี้บีบจะได้น้ำในนั้นมากกว่าดอกไม้เมืองเรา ถ้าจะมีดอกไม้ที่จะเปรียบในทางสดกับดอกไม้เมืองฝรั่งได้ เห็นจะมีแต่ดอกบัวซึ่งพึงแย้มในเวลาต้องพระอาทิตย์ มีเครื่องป้องกันภายนอกกลีบข้างในสดได้จริง ในเรื่องปลูกไม้ดอกเมืองเรานึ้น่าท้อใจเปนอันมาก ถึงจะได้กึงได้เม็ดไปปลูก คงจะไม่พ้นจากเซียลงแลกลีบอ่อนบอบแบบ ดอกไม้ฝรั่งเช่นกุหลาบบานออกเต็มที่แล้วทิ้งไว้ในห้องเท่าไร ๆ ก็ไม่โรย เช่นสโนดรอป ถ้าเมืองเราเด็ดจากต้น ถือสักครึ่งชั่วโมงเท่านั้นก็หน้าคว่ำ นี่มันอยู่ได้ยังค่ำไม่ยักเหี่ยวแห้งอันใด อิกอย่างหนึ่งเรื่องกลิ่น ที่เรากริ้วว่าดอกไม้ฝรั่งไม่หอมนั้นก็อิกนะแหละ ที่จริงดอกไม้มันมีกลิ่นหอม แต่มันหอมสำหรับที่อากาศอ่อน ๆ ไม่เผาน้ำในดอกไม้ให้เหือดแห้งไปเสียไปปลูกที่เมืองเรามันหายหอมหมด เพราะพอบานออกก็ถูกแดดเผาน้ำฤๅน้ำมันแห้งทันที ที่หอมอยู่ได้แต่ดอก

100

ไม้ที่มีน้ำมันมาก กลีนกล้า ถ้าเอามาปลูกในเมืองฝรั่งจะกลายเปนเหม็นไปก็จะได้ ที่ซึ่งไปดูวันนี้เขาเก็บดอกกุหลาบให้ดอกหนึ่งเลยต้องซื้อเขาสองกระถาง มันส่งเร็วแท้ ๆ โดยรถโมเตอคาร์เรามาถึงบ้าน ต้นไม้ก็มาถึงพร้อมกัน ได้ส่งให้นายมุ่ยวาดรูป จะส่งเข้ามาให้ดู อยากจะส่งต้นเต็มทีแต่มันเหลือวิไสย มีขันอย่างหนึ่งเห็นหน่อกล้วยปลูกใส่ถังไว้สองหน่อ นึกว่ามันจะเอาราคาสัก ๕๐๐ ฟลอรินฤๅอย่างไร จึงลองถามดู ได้ความว่าหน่อละแปดฟลอริน ถึงเช่นนั้นก็ยังเก่งมากอยู่

กินเข้าวันนี้มีเข้าตั้ง คำที่เรียกเข้าตั้งนี้เปนภาษาของชายบริพัทร คือเอาเข้าเปนขอบพิมพ์ เอากับเข้าวางภายใน เช่นกับมันตั้ง และมีเนื้อนกเปนต้นอยู่ข้างใน เข้าตั้งเช่นนี้ย่อมจะคิบโดยมาก แต่ถ้ามาวันไรที่ในเรือทักกันว่าเข้าตั้งแล้วกับต้นแกหน้าเรียทุกที ด้วยแกกลัวจะคิบ แต่ผเอินไม่ยักคิบสักทีเดียว มาวันนี้มีเข้าตั้งเปนตากบบริบูรณ์เต็มที่เลยเลิกไม่ได้กินกัน เรื่องกินเข้า ฝรั่งมันจะไม่ท้องขึ้นอย่างไร ถึงจะอีจะเขีย

เท่าไร ก็เมื่อเข้ามันคิบมันเข้าไปในท้องสักชั่วนหนึ่งก็ได้ท้องขึ้นกันเท่านั้น วันนี้มีลูกเชอรีแต่ไม่หวานเลย ยังชั่วกว่าภุมเรียงสักนิดหนึ่งที่ไม่เปื่อนปาก แต่ลูกอ่อนพอใช้ ลูกเล็กแต่ว่าหวานอยู่ เปนผลไม้มาจากอื่นทั้งนั้น พ่อให้นึกวิตกว่าจะหาอะไรให้ไม่ได้ พิจารณาดูหนักไม่เห็นอะไรดีกว่าดอกไม้ ฤๅจะว่าให้ลูกไม่มีอะไรนอกจากดอกไม้ นี่จะทำอย่างไรดียังนึกไม่ได้ แต่วันยังมีอีกหลายวัน ขอไว้คิดต่อไปก่อน

เรื่องที่ผั่งศพที่มีรูปทลึ่งตึงตังขึ้นมาจากโลง เล่าเมื่อวันที่เยนั้วนั้น เจ้าของรู้เข้าว่าพ่อชอบเลยส่งโปสต-ก๊าดแลก๊าดชื่อมาให้ ได้ส่งมาให้ดูในซองนี้ด้วย.

คืนที่ ๓๔

วันอังคารที่ ๓๐ เมษายน

ตื่นขึ้นตาหมอยังไม่ทันมา นอนต่อไปอีกก็ไม่หลับ ตกลงเปนต้องให้ไปตามทั้งตัวครูแลลูกศิษย์ ตรวจบนที่นอน ในการตรวจวันนี้ซ้ำรอยอย่างเก่าอีก แปลกแต่

TH 339

TH 339

ตรวจตอนขาแลตอนท้องถ้วนถี่ขึ้น แล้วจึงแทงเอาเลือดที่น้ำกลางมือข้างซ้าย ก่อนที่จะแทงนั้นชำระน้ำให้หมดจด แล้วเอาเข็มที่แกมีมาแทงเจ็บปลาบหนึ่ง แล้วรีดโลหิตให้ติดในแผ่นกระจกเล็ก ๆ สามแผ่น เอาน้ำลูบที่ตรงแผลปรากเดียวก็หายเจ็บ ได้ความว่าโลหิตจางไปจะเอาไปเข้ากล้องส่อง แล้วขอให้ลองนัดน้ำมันคล้ายน้ำมันตานีในขวดบีบ บีบเข้าไปในจมูกแล้วเอามือบีดข้างน่าไว้ให้สูดเข้าไปทั้งสองข้าง แรก ๆ เข้าไปรำคาญเต็มที มันเฟอะฟะอยู่ในจมูกสักครู่หนึ่งจึงโล่ง คราวนี้เอาน้ำเงินชุบแปรงโตอยู่ มีก้านเงินโค้งยอนเข้าไปในคอ ทาที่ลำคอข้างละครั้ง ที่ทำดังนี้เพื่อจะให้เนิฟในลำคอแลในจมูกหยุดกระดุกกระดิก เมื่อเวลานัดน้ำมันเข้าไปใหม่ ๆ เสมหะตกสั่งออกบ้าง ขากออกบ้างเปนยวง ๆ แต่จมูกไม่รู้สึกคัด เสมหะมันครอกแครกอยู่ในคอต้องขากถ่มร่ำไป ยังไม่รู้ว่าจะมีผลอย่างไร ไม่ได้นัดยาเลย จนถึงเวลาเขียนหนังสือนี้ รู้สึกรำคาญ

ได้ขโมยขึ้นรถโมเตอคาร์ของรพี ซึ่งดูหน้าตาต้น[๑๒]

๑๒ คำว่า ต้น เปนคำแผลงหมายความว่า อยู่ข้างเลว

102

ตลึงพังก็บัดขึ้นไปข้างบน ที่ไม่พังก็เลียบลงมาริมน้ำที่สุดที่จะมาได้ วันนี้มีคนขี่ไบสิเกิลแข่งฤๅตามสามสี่คน เห็นจะเกือบตาย เปนพวกเซกันด์คลาสรุ่นหนุ่ม ขันที่เพิ่สต์คลาสมันเลิกเอาจริง ๆ เหมือนเมืองเรา ไม่มีใครขี่เลย วันนี้ไปตามทางผ่านดอกไม้มาก แต่จะเล่าก็ซ้ำกลับมาทางเดิม

** ถึงที่อยู่พบหมอแมนซันมาอยู่แล้ว ตั้งต้นตรวจอาการกันใหญ่ คราวนี้ไม่ต้องเล่า ตำราเดียวกันนั่นเอง แต่เพราะแกเปนอังกฤษ พูดกับเราได้คล่องใจ ไม่ต้องประจงตัวเหมือนหมอไฟลเนอ กินเวลาตรวจเข้าไปยิ่งกว่าหมอไฟลเนออีกครั้งหนึ่ง แกตำเข็มที่น้ำวกลางข้างขวาตรงกันข้ามกับตาคนโน้น แทงเสียเปนสามแผล เอาเลือดไปหกแผ่นกระจก ข้อความที่สำแดงเปนความเห็นวันนี้ เห็นว่าไม่ชำรุดอะไรทั้งหัวใจแลปอด เสียง รูปราง กล้ำเน้อ ดวงตา ยังหนุ่มกว่าอายุมาก ไม่มีไซน์อันใดซึ่งจะมีโรคถึงตายปรากฏเลย เรื่องจมูกว่าเหมือนกันกับหมอโน้น แต่หมอนี้ว่าไม่อยากจะให้กินยาอะไร

อยากจะให้กำหนดอาหารแลนอนให้พอ แลลดทำงานให้น้อย ถ้าเปนเวลามาเที่ยวรักษาตัวเช่นนี้ ขอให้หยุดทำงานที่เปนการหนักหมดทุกอย่าง แต่อย่าให้นอนขี้เกียจหาที่ไปเที่ยวทางไกลให้ทุกวัน เคยทำการอ่านเขียนอย่างไรมากน้อยเท่าใด ให้ทำให้เต็มที่เหมือนอย่างแต่ก่อนอย่าลดเลย แต่ให้เปลี่ยนเรื่องให้หมด ให้เปนเรื่องที่พอใจแลสนุก แล้วถามถึงเรื่องคิดถึงบ้านฤๅไม่ บอกว่าคิดถึง ไล่เลียงถึงทำงานอะไรบ้าง พ่อบอกว่าเขียนจดหมายถึงลูก ถามว่าผู้ใหญ่ฤๅเด็ก มีผัวฤๅถึงไม่เอามาด้วย พ่อว่าลำบาก แกก็บ่นเรื่อยทีเดียว ว่าควรจะเอาครอบครัวมาอย่าให้เปนห่วงถึงบ้านจึงจะดี ใครจะว่ากระไรก็ช่างเปนไร ขอให้พยายามที่จะนึกถึงบ้านแต่ในทางที่สบายใจ อย่าให้ใจแห้งใจผื่อ อย่าให้โกรธ ถ้าใครไม่ชอบหน้าชอบตาก็เพิกเฉยหลีกเลี่ยงเสียบ้าง แกเชื่อว่านี่แลเปนยาดียิ่งกว่ายาอื่น ๆ ขออย่าให้พ่อรีบตาลีตลานกลับไปบ้าน ให้อยู่นานให้ได้พักมากสักหน่อยหนึ่ง นั่นแลเปนทางที่จะหายแน่ แต่เรื่องที่จะว่าให้แน่นอน

TH 339

ลงไปว่ากระไรขอตรวจอีกต่อไปอย่างหมอไฟลเนอ ทีก็จะต้องไปอาบน้ำ แลไปหา สเปชเชียลลิสต์เรื่อง จมูกแผ่นเดียวกัน วันนี้ได้อาบน้ำครั้งที่สอง

คืนที่ ๓๖

วันพุฒที่ ๑ พฤษภาคม

หมอทั้งสามคนมาเวลาจวนเที่ยง แต่ไม่ได้ตรวจพิศดารอันใด มาบอกผลของการตรวจโลหิตและบั่สสาวะแลเขียนความเห็นมาอ่านให้พั้ง หมอแมนซันยังไม่ได้เขียนความเห็น แต่พั้งความเห็นหมอไฟลเนอ เห็นด้วยจะไป เขียนข้อ บังคับจะไปปฤกษากันทำความเห็นร่วมกัน กล่าวสัมโมทนียกถาอยู่ประมาณเกือบชั่วโมงหนึ่ง จึงได้นัดยาทาคอแล้วกลับไป

ตอนเช้าวันนี้จะไปเที่ยวก็เกิดขัดข้อง ด้วยวันนี้เปนวันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม เปนวันตามนักขัตฤกษ์ของพวกโซเชียลลิสต์ คือบุคคลจำพวกที่ไม่ชอบผู้มีทรัพย์มียศทุก ๆ เมือง คนพวกนี้มีแห่ ถือธง ตีกลอง เป่าแตร

การเดินทางด้วยรถไฟเวลานี้ พ่อรู้สึกเหมือนหนึ่งไปไหนต้องไปรถคุก อ้ายที่ยืนเยี่ยมตาดำ ๆ ตามช่องลูกกรงอยู่ข้างบน เพราะเคยขี่รถโมเตอคาร์มันแสนสบายเสียแล้ว นึกจะหยุดที่ไหนก็หยุดได้ ไปเวลาไรมาเวลาไรสดวกใจทุกอย่าง วันนี้กรมสมมตไปก็ประดักประเดิดเต็มที ว่ารถหัวต่อในระหว่างอิตาลีกับฝรั่งเศษไปถึงไม่ตรงเวลากัน ไม่เดินล่วงแดนกัน จนต้องเลยไปหยุดกินเข้าอยู่ที่ต่อแดนชั่วโมงหนึ่งจึงได้ไปต่อไปอีกได้ พ่อเบื่อเข้าถ้ำ ด้วยประเดี๋ยวมืดประเดี๋ยวสว่างพูดกันค้าง ๆ เข้าถ้ำเสียงดังโกรกกราก พูดไม่ได้ยิน ควันก็ตลบกลุ้มไปทั้งนั้น เบื่อขี้เกียจ พยายามจะนับว่าเข้าถ้ำสักกี่สิบหน

หนังสือตอนนี้ส่งเมล์ไม่ทัน จำจะต้องส่งเมล์วันอาทิตย์

คืนที่ ๔๓

วันพุฒที่ ๘ พฤษภาคม

เมื่อคืนนั้นอนดีขึ้น รู้สึกสบาย กินกลางวันแล้วเวลาบ่ายไปที่ห้องช่างเขียนมากอดตี วันนี้แต่งตัวทั้งตัว

ไปยืนตั้งท่าให้เขียน เขาเขียนรูปขนาดเล็ก เพื่อจะให้เห็นท่าทางว่าเปนอย่างไร ไม่ได้เขียนหน้า ยืนแล้วหยุดพัก ถึงสามทอดจึงได้เลิก ท่าทางที่แกวางให้งามจริง ๆ มองซิเออดุรังนี้มีคุณสมบัติเปนช่างเขียนแท้ คือเลือกดูหยิบที่ไหนงามว่องไวนัก มือซ้ายกำพู่กันสอดในกระดานน้ำยาทั้งใหญ่ทั้งเล็กหมดด้วยกันอยู่ใน ๑๒ เล่ม พอใช้พู่กันหมดก็พอแล้วทุกคราว ดูสนุกในเชิงเขียน เขียน ๆ แล้วถอยหลังออกไปสามก้าวมองดู แล้วกลับเข้ามาเขียนใหม่ ถ้าเห็นอะไรงามที่ชอบใจจะเขียนก็ยกมือขึ้นเพียงหู ฤาลืมเรื่องอะไรก็เกาศีศะ ถ้าจะไปหยิบอะไรที่โต๊ะก็วิ่งไปหยิบ ดูเหมือนหนึ่งว่าถ้าจะไปช้า ๆ แล้ว กลับมาจะลืมความคิดที่เห็นงามนั้นเสีย วันนี้เขียนเสื้อครุยด้วยเข็มจิ้มน้ำยา ปลื้มเสื้อครุยว่างามมาก ถ้าลงมือเขียนรูปแผ่นใหญ่ อยากจะขอเอาไป แต่งตุ๊กตาดูแต้มเขียนให้เหมือนจะมอบไว้ให้ก็ไม่รับ กลัวหาย ถ้าจะเอาไปให้ดูก็ขอให้มีคนไปนั่งกำกับหายไม่รู้ด้วย รูปที่เขียนครึ่งตัวทำหน้าไว้นั้น เอาเข้ากรอบเดี๋ยวนั้นขึ้นตั้งดู

104 TH 339

แกมองไปรอบๆ ห้องมานานแล้ว หยิบเอาเข้าไป
ซ่อนไว้เสียเลย ให้โต๊ะ จะเขียนใหม่ พ่อไกลเกลี่ยจนเอารูป
ที่ลองเขียนนั้น ทางวันแต่เดิมกลับ ว่าจะให้ แต่ไม่
ยักให้ อายแม่ทดลองเขียน บอกว่าไม่งามจะเขียนให้ใหม่
แผ่นที่มีภาวะเลือกนัก จะเขียนไม่ได้แจ่มแจ้ง จะ
เขียนให้ใหม่ให้โตขึ้นปากน้ำ เป็นใจความว่าการ
เขียนนั้นไม่ยากอะไร ไม่ถึงนานแล้ว การยากนั้นอยู่ที่จะ
เขียนให้เหมือนแล้วให้งามงาม แกมานั่งคอยเขียนรูป
พ่ออยู่สองวัน เขียนรูปมากอดที่เจ้าของห้องเขียนวันหนึ่ง
แล้วเสร็จ วันนั้นให้หมื่อนจริงงาม ถ้าหากว่าแก
ไม่เขียนหนังสือให้ทันในรูปนั้น พ่อชอบเสียแล้ว นึกแก
ให้ทันปากซ่าโรงเขียน รหัวคากลองพันแฟรงก์
จะซื้อ นี่ตรงกับมือเป็นเงินเป็นทอง เขียนเสียวันละ
ชั่งมาก เท่ากับชั่วโมงละพันแฟรงก์ แต่ขอสาญนอยู่
ทีพัน ถ้าพ่อจริงจะเขียนได้ ถ้าพ่อไม่เขียนไม่เป็น
เรื่อง วันหลังยังจะเขียนแย่งไม่ได้มาก ดูเพลิดเพลินใจ
ในการเขียน เขียนไปจนบ่นว่าเมื่อยมือก็ยังพักผ่อนแล้วออก

พระบรมรูป ช่างมองซิเออ ดูรง เขียน

106

กระดาน วางลงขออนุญาตสูบบุหรี่ ดูดสักสองสามหมุบ นึกขันอะไรขึ้นมา ฉวยกระดานแลพุกันเขียนอิก บุหรี่ที่ปากก็ลืมดูดจนดับ เลยอมอยู่ได้จนแล้ว มากอตตีนั้นก็ยังเอื้อมมาก จัดที่ทางเอาดอกไม้ดอกไล่มาตั้งไว้ให้เพลิดเพลินทุกวัน ถ่ายรูปแลเอนลาชรูปที่สตูเดียวของตัวมาให้สำหรับแจก จะขออนุญาตทำป้ายติดไว้ที่น่าเรือน ว่าพ่อไปเขียนรูปนั้น วันนี้เขียนนาน แต่กระนั้นก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ในการทดลอง รูปที่จะเขียนจริงนั้นยังไม่ได้ลงมือเลย พรุ่งนี้นัดกันเวลาเช้า แต่มันเกะกะอยู่หน่อย ที่มีเคาน์เตสเยอรมันผู้หนึ่งไปให้มากอตตีเขียนรูปค้างอยู่ เวลาเช้าเปนของเขา เวลาบ่ายเปนของเรา เราจะไปขอเปลี่ยนเวลาเช้าก็แปลว่าไม่ให้เขาได้เขียน จึงต้องให้จรูญไปคิดอ่านพูดจา ก็เปนที่ตกลงกัน

วันนี้เลิกเย็นไป เลยไถลไปบ้านปะโรดี ซึ่งเปนเจ้าของวิลลาโนเบล เมื่อวานนี้รถมณิรัตนถังน้ำมันรั่วก็ได้ไปยืมรถที่ตานี ได้พบกันแล้วเมื่อวันแรกมาถึง

วันนี้ไปถึงบ้านเข้าอยู่ข้างปลื้มมาก รูปพรรณสัณฐานอ้วนใหญ่ กิริยาอัชฌาไศรยเหมือนอเมริกัน แลปรากฏว่าเปนคนชั้นกลาง เรื่องราวของท่านผู้นี้ ตุ๊กออฟเยนัวเปนผู้รู้ ว่าเดิมเปนคนจน ไปค้าขายอเมริการวยมาก จึงได้กลับมาสร้างวิลลาโนเบล ชื่อโนเบลนั้นไม่ใช่ชื่อเจ้าของ เปนชื่อผู้ซึ่งมีชื่อเสียงปรากฏผู้หนึ่ง ให้ชื่อตามชื่อผู้นั้น บ้านที่เขาอยู่เองนี้ก็เปนวิลลาอันหนึ่งดูข้างนอกเกลี้ยงๆ ไม่งามเหมือนวิลลาโนเบล แต่ข้างในแต่งหรูมาก ฝาผนังคาดแพรสีแดง เก้าอี้ใหม่สีแดงขอบโตๆ บิดทองเปนมันปลาบเหลืองฉาดไปทั้งห้อง เปนอย่างชั้นผู้ดีมั่งมีใหม่ ๆ มีเมียแลลูกชายคนหนึ่ง ลูกหญิงสองคน หลานของผัวฤๅเมียนั้นอิก ๒ คน มีลูกหลานเด็กๆ สักเจ็ดแปดคน หลานลูกของลูกสาวเปนผู้หญิงอายุได้สี่ขวบ พ่อตายตั้งแต่อายุได้ ๒๕ วัน คนหนึ่งน่าเอ็นดู เปนผู้ได้รับหน้าที่นำบุเคเข้ามาให้พ่อ เรื่องราวที่แกไปทำมาหากินนั้น ไปทำไร่ถั่วที่เมืองเออร์เคว เปนเมืองริบับลิกชาติสะเปนในเมืองอเมริกา

TH 339

TH 339

ได้ เพราะเหตุที่แกไปอยู่ที่โน่นค่อนปีกลับมาที่นี่ชั่วฤดู จึงมีผู้เข้าใจกันว่าแกเปนอเมริกัน ที่แท้ไม่ได้เปนอเมริกัน เปนอิตาเลียน พูดภาษาอังกฤษไม่ได้เลยสักคำเดียว ในเมืองเออร์เควนั้นว่ามีฤดูเกือบจะเหมือนกันตลอดปี ร้อนแลมีไข้เหลืองชุม พ่อเด็กที่ให้บุเคนนั้นก็ตายด้วยไข้เหลือง ตาปะโรนีนี้อยู่ข้างจะเปนคนมีศรัทธามาลา สร้างวัดที่ริมบ้านนั้นเอง เมื่อพิจารณาดูทั้งหมดแล้วให้รฦกถึงพระภาษี (เล็ก) จริงๆ อัธยาไศรยกว้างขวางคล้ายคลึงกัน เมียนั้นท่าทางเหมือนเศรษฐีนีสมบุญบ้านผักไห่ เปนเศรษฐีชั้นนั้นสำหรับเมืองนี้ตรงทีเดียว วัดที่สร้างก็เปนอย่างช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลืองอย่างใหม่สวนในบ้านมีต้นไม้มาก ที่ริมกระไดเต็มไปด้วยต้นแต้ฮวย มีดอกบานเต็มต้น ดอกโตๆหลายสี คือสีขาวอย่างหนึ่ง ชมภูอ่อนฤาบัวโรยอย่างหนึ่ง ชมภูแก่อย่างหนึ่ง ชมภูทับแสดอย่างหนึ่ง แดงอ่อนอย่างหนึ่ง แดงกลางอย่างหนึ่ง แดงแก่อย่างหนึ่ง สีครั่งอย่างหนึ่ง ลายขาวเปนแดงอย่างหนึ่ง เหมือนแต้ฮวยที่มาแต่เมืองจีน ซึ่งตูม

แล้วไม่บานในเมืองเรานั้นไม่มีผิดเลย จนพ่อไปตู่ถามว่า มาแต่เมืองจีนฤๅ เพราะเห็นใส่กระถางใหญ่ๆ โตเกือบเท่าต้นพิกุลเตี้ยน่าพระที่นั่งอัมพร เขาบอกว่าไม่ใช่เปนไม้ที่นี่เอง มันช่างงามกระไรเลย เกือบเหมือนแกลังทำด้วยมะละกอดอกไม้เครื่องสด จนจับเข้าแล้วยังไม่หายนึกว่าเปนมะละกอ เขาตัดผูกกระเช้าใหญ่มาให้กระเช้าหนึ่งงามจริงๆ ใบก็หนากลีบก็หนา เหตุไฉนจึงไม่บานในเมืองเรา เหมือนอย่างกุหลาบที่ก้านแลเปลือกหุ้มก้านเปนขน อย่างเช่นเคยเห็นดอกไม้แห้งฤๅเห็นรูปเขียน ควรจะยอมว่าในเมืองเราเปนไม่ได้ เพราะเห็นแต่ดอกตูม เขาว่าพอบานก็ร่วง นี่ไม่ใช่เช่นนั้นน่าจะทน เหตุไฉนจึงทนร้อนไม่ได้เสียเลย ซึ่งพ่อกลัวพูดถึงไม้ดอกร่ำไปนั้น เพราะมันแลไปข้างไหนก็เปนดอกไม้เต็มไปทั้งเมือง สวนก็เปนดอกไม้เต็มไปทั้งนั้น ไร่ก็เปนดอกไม้เต็มไปทั้งนั้น จะไม่เคยเห็นเมืองอื่นในประเทศยุโรปซึ่งจะมีดอกไม้มากอย่างแถบนี้

กลับเข้าเรื่องปะโรดีใหม่ นั่งสนทนากันอยู่นาน

ไปจัดแชมเปนช์มาเลี้ยง สกดดื่มโดยถ้วยกันอย่างเต็มที่ พ่อลาจะกลับ จูบหัตถ์พ่อหมดทั้งผู้หญิงผู้ชาย คราวนี้เดินออกมาตามคอริดอระหว่าง ห้องคาปะโรดีมายืนคอยอยู่ เอาหมวกปะนามาใบหนึ่ง ซึ่งเปนของสานใหม่ยังไม่ได้ตามหนังข้างใน มาสรวมหัวปุบลง เอามือตบหัวทีหนึ่งบอกว่าเปนของดีขอให้รับไว้ กลับมาให้ตุ๊กแลใครๆ ดู เขาว่าเปนของวิเศษมาก ราคาอยู่ในประมาณสัก ๓๐ ปอนด์ ที่ว่าท่าทางแกเปนอเมริกันนั้นคือเช่นนี้ ใจคอกว้างขวางอารีนบนอบมาก เช่นกับจูบมือโดยความเคารพอย่างวิเศษ แต่ข้อที่จะเอาหมวกมาสรวมบนหัวแลตบหัวนั้นไม่มีความหมิ่นประมาทอย่างใด กลับเปนการอื่นไป แล้วต้องการให้ไปดูวัด นัดพ่อก็ตกลงไปทางที่เข้านั้นเข้าหลังโบสถ์ น่าโบสถ์ออกถนน มีอ่างน้ำมนต์ตั้งทั้งข้างน่าข้างหลัง ข้างเขาจะเข้าออก ต้องจิ้มน้ำมนต์นั้นกรึงกางเขนที่น่าก่อนจึงเข้าไป แต่เราไม่ต้องทำอะไร มีรูปซึ่งทำด้วยกระจกสีเล็กๆสามแผ่น นอกนั้นก็น่าพระ อย่างวัดโรมันคาทอลิกตามธรรมเนียม

เกลี้ยงๆเล็กกว่า วัดนิเวศธรรมประวัติมากอยู่ กำลังดูนั้นมีสัปรุษเข้าไปทางน่าโบสถ์หลายคน พ่อบอกว่าจะเปนที่กีดขวาง จึงได้ออกมาเสีย แล้วเลยกลับบ้าน ได้ฝากลอกเกตมีอักษรชื่อไปให้เด็กที่นำบุเคมาให้อันหนึ่ง

กลับมาถึงบ้านเลยเดินลงไปริมทเล ถ่ายรูปแลนั่งตากแดดด้วยแดดยังมาก โปลิศลับที่มาประจำอยู่น่าบ้านพลอยเดินตามเข้าไปด้วย ออกรำคาญจนพ่อต้องถามว่านี่มันจะมาระวังอะไร กลัวเราโจนน้ำตายฤๅอย่างไร ที่เปนเช่นนี้เปน โดยอัชฌาไศรย ของ บุคคล ผู้ที่มา มันทลึงเอาน้ำชาลงไปกินที่ริมทเลดูเขาตีอวน ลักษณตีอวนที่นี่ไม่เหมือนกันกับที่ทเลของเรา เห็นจะเปนด้วยพื้นทเลเหล่านี้เปนศิลามาก ใช้ลากไม่ได้ พอลงอวนวางรอบแล้วเรือนั้นเข้าไปกลางวง เอากระเชียงตีกราบเรือดังโครมๆ แล้วแจวนไปจนรอบ เมื่อรอบแล้วก็สาวอวนจับปลาซึ่งตกใจเข้าไปค้างอยู่ในตรางร่างแห กู้พลางจับปลาพลางเช่นนี้ไปจนรอบ ไม่ได้ลากขึ้นหาด จับวันหนึ่งครึ่งชั่วโมงครั้งหนึ่ง ตลอดตั้งแต่เช้าจนค่ำ ถ้าถูก

108 TH 339

TH 339

คราวดี วันหนึ่งได้ถึง ๓๐๐ แฟรงก์ ลางทีปลาใหญ่ ๆ เข้าติดต้องปล้ำปลุกกันมา คนที่มาลงอวนนั้นบริบูรณ์ด้วยบาดแผลเปนอันมาก ถูกปลาใหญ่กัดตีนมือเปนริ้ว แร่งด้วยสาวอวน เรือที่มาลงอวนนั้นลำละ ๓ คน นั่งพิจารณาดูภูมิฐาน ศาลาทำด้วยศิลาอ่อน เขาทำไว้มุมพื้นที่แลตรงไปข้างทิศใต้ ซึ่งเปนภูเขามีบ้านเรือนตั้งอยู่บริบูรณ์ งามเปนชั้น ๆ อย่างก่อเขาตั้งเรือนตุ๊กตา ไม่มีลมมีแต่แดด รู้สึกเหมือนไม่ได้หนาว ต่อแลดูเสื้อผ้าสักหลาดที่สวมอยู่จึงรู้ว่าหนาว ถึงสวมเสื้อหนาเช่นนี้ได้กับแดดร้อนเผามาวันยังค่ำ พื้นที่นั้นเปนศิลาปูฤาโรย ทั้งนั้น ถ้าเปนเมืองเราจะยังไม่สิ้นควันเหยียบไม่ได้ นี่ไม่ต้องคิดถึงข้อนั้น เมื่อเห็นเช่นนั้นแล้ว มาลองนึกว่าบ้านเราอากาศเปนเช่นนี้จะแสนสบายอย่างที่สุด แต่ความพอใจของมนุษย์มันไม่มีพอดี ยังบ่นอยากลดลงเสียอีกสักนิดหนึ่ง แต่พอใส่กางเกงเจ็กได้ นี่บ้านเรามันลดมากเกินไป จนใส่กางเกงเจ็กก็ร้อนเหื่อแตก ความจริงการปรารภเช่นนี้ใช่จะมีแต่เรา ฝรั่งข้างเหนือก็ต้อง

ปรารภเหมือนเรา ต้องการอากาศของหัวเมืองชายทเลนี้เหมือนกัน ต่างกันแต่เขาต้องการร้อน เราต้องการเย็น เพราะเหตุฉะนั้นหัวเมืองเหล่านี้เปนที่นิยมของใคร ๆ ทั่วไป เพราะอาจจะทำให้พอใจได้ ทั้งพวกที่อยู่เมืองหนาวและเมืองร้อน จนเปนคำกล่าวว่า ถ้าเปนคนมั่งมีแถบนี้เหตุอะไรไม่มีที่บ้านที่ซันเรโม ฤาแห่งหนึ่งแห่งใดริมชายทเลนี้ อันเปนที่อยู่ในระหว่างความพอใจของพวกเมืองร้อนและเมืองหนาวทั้งสองฝ่าย

วันนี้ได้ซื้อกล้อง ถ่ายรูปโกแด็ก สามัญ ที่ขายตามตลาด ขนาดโปสต์การ์ดอันหนึ่ง ด้วยความตั้งใจว่าจะถ่ายรูปโปสต์การ์ดไว้สำหรับตอบกรมดำรง เพราะได้รับรูปเวลาลงเรือแผ่นหนึ่งส่งมา ไม่รู้เค้าเงื่อนว่าอย่างไร พอดูเครื่องหมายต่าง ๆ ทั่วแล้ว ก็ลงมือถ่าย ด้วยการเดาทั้งสิ้น เผอิญได้รูปดี เห็นจะพอเปนราชการได้ตลอดจนเวลากลับ การถ่ายรูปที่ยุโรปมันแปลกอยู่ อากาศดูเหมือนจะมืดกว่าบางกอก แต่ถ้าถ่ายเท่าคนใจในบางกอกมักจะโอเวอ ดูดูไปมันเหมือนไฟฟ้ากับไต้ ที่บางกอก

รู้จักโปรเฟสเซออีกคนหนึ่ง แลได้พบคนพยาบาลเนิส ๓ คน แล้วไปเข้าห้องไดเรกเตอ ซึ่งเปนห้องเล็กนิดเดียว ห้องเหล่านั้นเล็กๆ ตลอดทั้งแถบ เมื่อสนทนากันแล้ว ก็ได้ลงมือตรวจอาการ

แรกนั้นตรวจในคอ เห็นว่ายังมีเสมหะติดอยู่ในลำคอข้างซ้าย ซึ่งจะต้องกวาดยาต่อไปอีก จมูกยังไม่ปรกติอยู่ข้างขวาอีกหน่อยหนึ่ง แต่ดีขึ้นมากแล้ว

ได้แทงโลหิตออกตรวจสองอย่างสอบกัน คืออย่างหนึ่งตรวจด้วยกล้องส่อง อีกอย่างหนึ่งตรวจด้วยหลอดเวลาแทงโลหิตออกมาแล เห็นตาเปล่าก็สังเกตได้ ว่าที่ซันเรโมนั้นสีจางเปนชมภูแก่ๆ คราวนี้เปนสีทับทิม ผลแห่งการตรวจนั้นได้ความว่าโลหิตดีขึ้น ตามเกณฑ์ว่าได้ ๗๖ แต่อัตราที่ควรจะเปนนั้นควรจะเปนร้อยหนึ่งจนโลหิตเปนสีครั้งจึงจะนับว่าดีบริบูรณ์ เพราะฉนั้นยังไม่พ้นจากที่เรียกว่าเอนิเมีย บังคับให้ทากแดดแลให้เดินให้มาก

คราวนี้ตรวจหัวใจ เอาปลอกยางอินเดียรับเบอสวมน้ิวมือพ่อ ปลอกนั้นมีท่อยางไปติดกับหีบเครื่องวัด

TH 339

TH 339

แล้ว เอาปลอกยางบาง ๆ อัดเข้าไปในปลอกใหญ่บีดโลหิตไม่ให้ไหลออกไปที่น้ิวมือ จนสีขาว แล้วจึงชักยางบางนั้นออกเสีย ให้โลหิตเดินออกไป เวลาที่โลหิตเดินออกไป เครื่องสังเกตในหีบนั้นก็เดิน เปนอันรู้ได้ว่าหัวใจจะฉีดโลหิตแรงฤๅเบาเพียงเท่าใด ถ้าฉีดแรงเกินไปฤๅเบาเกินไปก็เปนหัวใจพิการ ถ้าฉีดพอได้ขนาดตามเกณฑ์ที่สังเกต เปนรู้ว่าหัวใจดี ผลแห่งการตรวจนี้ได้ความว่าหัวใจเปนนอมัลอย่างดี ซึ่งหมอว่าอาจจะอยู่ได้จนแก่ ไม่มีอันตราย การตรวจนี้ไม่ได้ใช้เคาะฤๅพังอะไรโปกปากอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ครานี้ไปตรวจด้วยเอกซเรซึ่งอยู่ห้องชั้นล่างใช้ตรวจด้วยเครื่องตั้งถอดเสื้อ เหลือแต่เสื้อชั้นใน หันหลังเข้าตรงช่องไฟฟ้า ดับไฟเสียหมดแล้วเบิดไฟฟ้ามีแผ่นกระจกที่สำหรับถือบังข้างนอกที่ตาคนจะดู ช่องไฟข้างในนั้นเลื่อนขึ้นเลื่อนลงได้ ตรวจหัวใจดับม้ามปอดหันหน้าที หันหลังที ต้องหายใจแรง ๆ เมื่อตรวจสำเร็จตลอดแล้ว ได้ความว่าบริบูรณ์ดีทุกอย่าง ไม่มีที่เสียหาย

อันใด แล้วได้เอาชายอุรุพงษ์เข้าไปตรวจ ได้ความว่าหัวใจไม่ปรกติ ต้องระวัง

เมื่อเสร็จการตรวจนี้แล้ว ได้พาไปดูห้องที่รักษารูมติซั่ม ซึ่งใช้อาบน้ำฉีดโปรยต่าง ๆ สี่อย่าง อาบน้ำแช่แลเครื่องกระโจม การเข้ากระโจมนั้น ต่อเปนตู้แปดเหลี่ยม ติดไฟฟ้าในนั้นเต็ม มีเก้าอี้สำหรับนั่ง เมื่อคนเข้าไปนั่งที่แล้วบีดฝา เบิดไว้แต่หัว แลมีรมมือรมตีนที่เปนเก๊าด์ จะให้เข้ากระโจมแต่น้ำเดียวก็ได้ ทั้งมือก็ได้ ทั้งขาก็ได้ มีที่อาบน้ำด้วยคาโบนิกแอซิดต่าง ๆ มีอาบน้ำด้วยไฟฟ้า คือถังน้ำโยงไฟฟ้าฤๅแช่แต่แขนแต่ขา มีห้องที่สำหรับนักเรียน ไปทำการรักษาไข้เปนห้องห้อง มีห้องเล็กเชอ ซึ่งตั้งเตียงคนไข้อยู่ข้างน่า มีพวกนักเรียนนั่งซ้อน ๆ กันขึ้นไปตามลำดับ ได้ดูตลอดแล้วจึงกลับเข้าไปห้องไดเรกเตอ เขียนบุเลตีนแลเปรสคริบชันให้กินยาซึ่งจะบำรุงโลหิตให้บริบูรณ์ดีต่อไปอีก

โรงพยาบาลโรงนี้ เปนของยูนิเวอซิตี โปรเฟสเซอไฟลเนอเปนสมภาร ได้เงินจากรัฐบาลปีละหมื่นม้าก

เปลี่ยนใหม่ กลายเปนอากาศมีน้ำฝนตกชุ่มขึ้นไปใหม่ ดูเหมือนฤดูได้เปลี่ยนเร็วจริง ๆ ใน ๑๕ วัน ถ้าจะไม่ให้เห็นอะไรเลยอยู่มาแต่ในห้องเรือ ก็อาจจะสังเกตได้ว่าเดินทางมาถึงท่อนไหนแล้ว

ค่ำวันนี้เปนวันเลี้ยงกันใหญ่กว่าทุกคน เพราะเปนคืนที่สุดในเรือลำนี้

คืนที่ ๒๒๔

วันพุฒที่ ๖ พฤศจิกายน

เมื่อคืนนี้ถึงเสียยังรุ่ง นอนไม่หลับ มาหลับต่อเช้าสุดแต่พอเผลอ ๆ ลงไปก็ถึง มีความเสียใจที่จะตื่นขึ้นรู้ว่ากำหนดที่จะถึงนั้นเลื่อนออกไปอีกคืนหนึ่ง แต่ถึงจะเลื่อนออกไปเท่าใดก็ไม่เปนการปลาดใจ เพราะไม่เคยเชื่อกำหนดที่เคยบอกแต่สักครั้งเดียว ความแน่ใจยืนอยู่เสียว่าจะถึงต่อวันที่ ๗ เขาบอกว่าอะไรก็พังไปกระนั้นเอง เพราะไม่เห็นแน่สักทีเดียว มามีตรงอยู่แต่ถึงเอเดนแต่เพราะเอเดนเดิมบอกว่าไม่ต้องแวะ กลายเปนต้องแวะจึงไม่ควรจะ

TH 339

ฉบับที่ ๑

สำเนาพระราชหัตถ์เลขา

ถึง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

เจ้าฟ้านิภานภดล

เมื่อเสด็จประพาศยุโรป ร.ศ. ๑๒๖

(จำลองใบปกหนังสือเรื่องไกลบ้านฉบับพิมพ์ครั้งแรก)

TH 339

นับว่าเปนการแน่อย่างไร แต่การที่เคลื่อนคลาศครั้งนี้ เปนเพราะเขาต้องรอโทรเลขเราด้วยสักชั่วโมง หนึ่งนั้นเปนแน่ แต่เขาไม่ยกขึ้นกล่าว เขากล่าวว่าเพราะน้ำเชี่ยวทวนข้างน่า ทำให้ช้าลงไปวันละชั่วโมง ถ้าหากว่าเปนเรือมหาจักรีฤๅเรือพม่า เขาคงเผื่อเวลาพอแก่เหตุผลซึ่งจะเกิดขึ้นโดยไม่แลเห็น เราต้องรู้แน่นอนไม่มีเคลื่อนคลาศ ว่าเราจะถึงแห่งใดเมื่อใดเดชะบุญที่เราไม่ได้ลงเรือนี้มาแวะแห่งหนึ่งแห่งใด อันมีที่หมายว่าแห่งนั้นจะจัดการรับรอง หาไม่เราจะเปนผู้เคลื่อนคลาศเวลานัดให้เขาคอยค้างอยู่เปนนิจ

หนังสือฉบับนี้เปนฉบับหลังที่สุด ซึ่งจำจะต้องจบด้วยเหตุดังจะกล่าวต่อไป (๑) ตั้งแต่แรกที่จะได้ลงมือเขียนทั้งใจเสียแล้วว่าจะไม่พูดถึงราชการอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถ้าจะเขียนต่อไปจากเกาะหมาก จะต้องกลายเปนพูดถึงราชการไปเสียแล้ว (๒) หนังสือนี้ให้ชื่อไว้ว่า "ไกลบ้าน" เมื่อถึงเกาะหมากแล้วจะเรียกว่าไกลบ้านไม่ได้ ถ้าขึ้นผั่งไปหน่อยหนึ่งก็ถึงเมืองเราเสียแล้ว ถ้าเขียนก็เปนไม่คงตามชื่อว่าไกลบ้าน (๓) ถูกผู้ซึ่งเปนตัวผู้ที่จะรับหนังสือก็

จะได้พบกันในวันนี้ เมื่ออยู่ด้วยกันทำไมจะเขียนหนังสือถึงกันเล่า เหตุผลทั้งปวงมาประชุมพร้อมกันว่าต้องหยุดเขียนหนังสือในวันนี้

มีผู้เขามักถามว่าไปยุโรปเห็นอย่างไรบ้าง คำถามอันนี้ก็มีทางตอบหลายอย่าง ตามน้ำใจผู้ใดซึ่งชอบทางใดฤๅได้ใส่ใจในเรื่องอะไร แต่ใจพ่อเองมันแลกว้างๆ มาก ไปเห็นว่าประเทศยุโรป ว่าโดยภูมิพื้นแผ่นดิน มันหมดดีเสียแล้วไม่มีอะไรต่อไปอีก จะว่าที่เรือกสวนไร่นาป่าไม้ไร่หญ้าได้ทำแล้วเต็มภาคภูมิ์ จนไม่มีที่อีกสักคืบฤๅเกรียกหนึ่งจะขยายออกไปอีก เว้นไว้แต่ภูมิลำเนาซึ่งเปนที่ดาดลาดล้วน แต่ศิลาฤๅกรวดทะกรัน ซึ่งจะทำอะไรไม่ได้จริงๆ จึงยักย้ายไปใช้อย่างอื่น ในการบำรุงเรื่องเพาะปลูกก็ได้ทำเต็มบริบูรณ์แล้ว แผ่นดินนั้นอาจจะปรุงด้วยสิ่งอันใดจะให้เกิดพืชผลดีได้ปรุงแล้ว แลได้พืชผลดีเต็มทีแล้ว มันไม่มีอะไรจะดีขึ้นไปได้อีก

ส่วนแร่โลหธาตุอันใดซึ่งจะเปนประโยชน์ใช้ได้ มีถ่านศิลาเปนต้น ไม่มีเหลือแต่สักแห่งหนึ่งที่ยังไม่มีผู้ใดรู้ ไม่เหลือสักแห่งหนึ่งที่ยังไม่ได้ลงมือทำ ล้วนแต่มีเจ้าของทำอยู่แล้วทั้งนั้น ยังมีอยู่มากจริง แต่มีเวลาหมดจะไป

113

114

ภายน่าอิกกี่พันปีก็ตาม ข้อที่หมดยังไกล ยกเสียไม่เอามาคิด แต่นี่มันมีเจ้าของเสียหมดแล้ว ไม่มีผู้ซึ่งจะได้ขึ้นใหม่นอกจากต้องเสียเงินซื้อแลกเปลี่ยน

พื้นแผ่นดินไม่ใช่คนจะแน่นยัดไปหมด เช่นแต่คนก่อนเล่า ๆ กันว่าเมืองจีนคนแน่น เดินไปข้างไหนก็เต็มไปด้วยคน คนผู้ใหญ่ชั้นหลัง ๆ มักจะพูดถึงยุโรปเข้าใจว่าคล้ายกันกับเมืองจีน จนเมื่อเวลาเด็กดูเหมือนทำให้เข้าใจว่าคนมันยุบ ๆ ไปเหมือนมดเมื่อคาบไข่พาเดิน ความจริงคนมาก แต่ที่เหลือถมไปที่จะอยู่ เติมอิกเท่าไร ๆ ก็ได้ไม่อัดแอ แต่คนมันต้องกิน เมืองที่ซึ่งจะเกิดพืชพรรณ์สรรพอาหารสำหรับจะกินมันได้ทำเต็มบริบูรณ์แล้ว มันพอดีกันกับคนในเวลานี้แล้ว คนเกิดใหม่ ๆ มากขึ้นเสมอ แผ่นดินไม่พอจะเลี้ยงชีวิตมนุษย์ที่เกิดขึ้นใหม่ เพราะเหตุที่มันหมดดีในพื้นประเทศยุโรปเสียแล้ว จึงต้องคิดขยับขยายค้าขายไปหาอาหารประเทศอื่นมากิน ฤๅหาเงินจากประเทศอื่นมาซื้ออาหารกิน

ที่ทำมาหากินของฝรั่ง ได้อเมริการับรองไปเสียเปนนักเปนหนาแต่ก็ไม่พอ อาฟริกาก็แย่งกันเปนเจ้าของ

จนเกือบจะหมดแล้ว ออสเตรเลียก็ไปทำมาหากินกันจนหมด เอเซียก็จับเข้าไปเสียเปนอันมาก จับทั้งขอบรุ้งทั้งภายใน เหตุที่เปนทั้งนี้ก็เพราะยุโรปมันหมดดี ชาวยุโรปก็ต้องกระจายออกไป ที่ไหนว่างมากที่นั่นก็จะเต็มออกไป เพราะมันเปนธรรมดาของโลกย์ มนุษย์ไม่มีใครที่จะยอมตายง่าย ๆ ใช่แต่เพียงจะพอไม่ให้ตายย่อมปรารถนาที่จะได้ให้มากที่สุด ให้แลเห็นว่าจะได้ยืดยาวแลมั่นคงไม่มีที่สุด นี่เปนความปรารถนาของมนุษย์ ถึงใครจะชมฤๅจะติมันก็คงเปนไปเช่นนั้น ไม่มีใครย่อหย่อนต่อคำชมฤๅคำติ ผู้ซึ่งมีความปรารถนาเช่นนี้ทั่วกันย่อมเดินทางต่าง ๆ ซึ่งจะให้สำเร็จประโยชน์อย่างดีที่สุดในปลายมือก็เปนธรรมดาผู้ที่มีความรู้มากที่มีความคิดมาก ที่มีความเพียรมาก และที่มีทุนมากอาจจะหาได้คล่องกว่าผู้ซึ่งไม่มีเช่นนั้น ถึงว่าได้เปนเจ้าของอยู่แล้ว แต่หากความรู้น้อยไปบ้าง ความคิดอ่อนไปบ้าง ความอุสาหะอ่อนไปบ้าง ทุนรอนบกพร่องบ้าง ก็ต้องเสียทีแก่ผู้ซึ่งประกอบพร้อมด้วย กำลัง ๔ อย่าง ความเปลี่ยนแปลงแลคืบออกของมนุษย์ จึงได้เดินบ่วนบั่นอยู่เปนนิจไม่มีเวลาสงบเรียบร้อยได้ในโลกย์

TH 339

TH 339

แต่มีอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งนอกจากความหมดดีของยุโรปเป็นผักผ่ายข้างความเจริญของยุโรป คือความรู้แลความคิดทั้งความเพียร ซึ่งจะประกอบโลกธาตุให้เป็นผลดีขึ้น เป็นเครื่องมือที่จะกระทำให้สำเร็จ ประโยชน์เกื้อกูลแก่การหาผลนั้น เป็นข้อที่น่าพิศวงอย่างยิ่ง ความรู้จักใช้พืชพรรณ์แลธาตุของโลกย์ให้ผลประโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่มนุษย์โดยลำดับ นับ ๖๐๐๐ ปีมาแล้ว มีเวลาเสื่อมสูญลืมไปเสียบ้างก็มากลับคิดขึ้นได้ในกาลบัดนี้หมดไม่แต่เท่านั้นกลับทวีหนักขึ้น เมื่อความรู้สิ่งนี้ตั้งขึ้นเป็นหลักฐาน ก็เป็นความคิดที่พิศดารเกิดขึ้นอาจจะออกสาขาไปจนหมดทางซึ่งจะทำได้ เช่นกับรู้จักใช้ไอน้ำ ไอน้ำอาจนำไปใช้สารพัดทุกอย่าง จนกระทั่งถึงเวลานี้กำลังไฟฟ้า ไฟฟ้าอาจจะใช้สารพัดทุกอย่าง แลกำลังเดินขึ้นอยู่เสมอ ใครจะทำนายไม่ได้ว่าไฟฟ้าอาจจะให้ผลอย่างไรต่อไปภายน่าถึงที่สุดเพียงไหน ฤๅจะมีอะไรเกิดขึ้นไปภายน่าดีขึ้นไปกว่าไฟฟ้า ใครเลยจะแลเห็นได้ ถ้าจะพรรณาด้วยความเห็นในส่วนวิชานี้แล้วจะกินเวลามากจะพาให้หนังสือนี้จบลงไม่ได้ทันเวลา

เพราะเหตุฉนั้นขอรวมย่อความเพียงว่า พื้นภูมิประเทศยุโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว แต่ความรู้ในประเทศยุโรปไม่ใช่แต่เวลากำลังที่เดินขึ้นสู่ความเจริญ มันกำลังเดินกระโดดโลดโผนซึ่งจะเดินตามยาก นี่เป็นส่วนข้างผ่ายดีของประเทศยุโรป

เวลาเมื่อกำลังเขียนอยู่นี้ ชายอรุรพงษ์มาบอกว่าแลเห็นเรือรบของเราแล้ว ใจเต้นปึก ๆ เหลือที่จะเขียนต่อไปอีกได้ เมื่อความใกล้บ้านมาปรากฏแก่ไนยตาเสียแล้ว หนังสือนี้ก็หมดอายุ จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องขอจบในเวลานี้

ใจเต้นที่จะได้พบกันเดี๋ยวนี้

หนังสือนี้จากพ่อผู้มีความรักอย่างยิ่ง

จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก

เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้พระนามแฝงว่า "นายทรงอานุภาพ" ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นเป็นครั้งแรก ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

การเสด็จประพาสต้น เป็นการเสด็จเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ไหนก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟ ไม่ให้ใครรู้จักพระองค์ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, ๒๔๘๕ : ข)

การเสด็จเป็นการส่วนพระองค์นี้เดิมเรียกว่าการประพาสไปรเวต แต่ต่อมาเปลี่ยนไปเรียกว่าเสด็จประพาสต้น โดยมีมูลเหตุจากการเสด็จประพาสเป็นการส่วนพระองค์เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ หรือ พ.ศ. ๒๔๔๗ ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าไว้ในจดหมาย ฉบับที่ ๓ ดังนี้

"ไปถึงวัดเพลงจึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือต้น ได้ยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือต้นแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องต้น บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่เรือว่า "ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย" ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาตื้น ๆ ว่าหลวงนายศักดิ์เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ชื่ออ้น รับสั่งเรียกว่า ตาอ้น ตาอ้น เสมอ คำว่าเรือต้นนี้ก็จะแปลว่าเรือตาอ้นนั้นเอง แปลชื่อเรือต้นกันเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรจะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้กว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมืองราชบุรีเกือบยาม ๑ ต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยบอบมาตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนี้ว่าประพาสต้นเลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรเวตในวันหลัง ๆ ว่าประพาสต้นต่อมา" (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, ๒๔๘๕ : ๑๓)

คำว่า "ต้น" นี้ยังใช้สำหรับเครื่องแต่งพระองค์แบบสามัญเวลาเสด็จประพาส เรียกว่า **"ทรงเครื่องต้น"** และเรียกเรือนฝากระดานแบบที่ราษฎรอยู่ ซึ่งโปรดฯ ให้ปลูกในพระราชวังดุสิต ว่า **"เรือนต้น"** รวมทั้งราษฎรที่ทรงเคยพบปะระหว่างเสด็จประพาสก็ทรงนับว่าเป็นพระสหาย เรียกว่า **"เพื่อนต้น"** ด้วย

ลักษณะของจดหมายนายทรงอานุภาพฯ

จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก เป็นพระนิพนธ์ในรูปของจดหมายจากนายทรงอานุภาพ หุ้มแพร ถึงนายประดิษฐ์ ซึ่งเป็นเพื่อนรัก จำนวน ๘ ฉบับ

จดหมายฉบับแรก เล่ามูลเหตุการเสด็จประพาสบางปะอินโดยขบวนเรือ และจะเสด็จต่อไปราชบุรี ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ไม่ทรงสบาย เสวยไม่ได้บรรทมไม่หลับเพราะมีพระราชกังวลและพระราชกิจจนหาเวลาพักไม่ได้ จึงเสด็จเพื่อพักรักษาพระองค์ หมอแนะนำให้ทรงงดพระราชธุระในราชกิจทั้งปวง การเสด็จครั้งนี้ทรงห้ามปรามมิให้จัดการรับเสด็จตามทางราชการ จะเสด็จเงียบ ๆ แล้วแต่

พอพระราชหฤทัยเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์

จดหมายฉบับที่ ๒ - ฉบับที่ ๗ เล่าเรื่องการเสด็จจากบางปะอินไปตามคลองต่าง ๆ เช่นคลองคำเนินสะดวก คลองบางกอกใหญ่ คลองภาษีเจริญ ไปราชบุรี เสด็จต่อรถไฟไปเพชรบุรี ล่องเรือไปเมืองสมุทรสงคราม เพชรบุรี สมุทรสาคร นครปฐม สุพรรณบุรี กลับมาถึงบางปะอิน อยุธยา แล้วเสด็จทางรถไฟเข้ากรุงเทพ ระหว่างเสด็จประพาสต้น นอกจากประทับเรือต้นซึ่งเป็นเรือมาด ๔ แจว แล้ว ยังทรงลองประทับเรือฉลอม และเรือเป็ดทะเล ซึ่งเป็นเรือแล่นด้วยใบอีกด้วย

จดหมายฉบับที่ ๘ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงนิพนธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เนื้อความในจดหมายกล่าวถึงผลดีของการเสด็จประพาสต้นว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่ทำให้ประชาชนชาวไทยรักใคร่ผูกพันกับพระองค์อย่างยิ่ง ดังคำที่ประชาราษฎรถวายพระนามจารึกไว้ที่ฐานพระบรมรูปทรงม้าซึ่งประชาชนออกเงินจัดสร้างขึ้นว่า **"ปิยมหาราชาธิราช"** แปลว่า พระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักยิ่ง ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างจริงจัง

จดหมายทั้ง ๗ ฉบับ ตีพิมพ์ในหนังสือ *ทวีปัญญา* รายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง และเมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ จะทรงรวมจดหมายเรื่องประพาสต้นพิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน จึงทรงพระนิพนธ์เป็นจดหมายถึงนายประดิษฐ์อีกฉบับหนึ่ง เป็นจดหมายฉบับที่ ๘ ทรงให้เหตุผลว่าเพราะรวบรวมต้นฉบับจดหมายจากหนังสือ *ทวีปัญญา* ได้เพียง ๖ ฉบับ ขาดฉบับที่ ๓ ขอให้นายประดิษฐ์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ส่งทางไปรษณีย์มาให้ด้วย

คุณค่าของจดหมายนายทรงอนุภาพฯ

จดหมายของนายทรงอนุภาพฯ ทำให้ได้เห็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระทัยใส่ในการดูแลทุกข์สุขของราษฎรด้วยพระองค์เอง การเสด็จประพาสต้นเกิดขึ้นเพื่อพักผ่อนพระวรกายในท้องถิ่นชนบทที่ร่มรื่น และเป็นการเยี่ยวยาที่ได้ผลดีเพราะทรงหายป่วยไข้ในเวลาไม่ช้า จดหมายฯ เล่าความให้เห็นภาพการเสด็จประพาสต้นของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ว่าทรงสำราญพระทัยในการเสด็จอย่างยิ่ง ทรงประพาสสวนกระท้อนของราษฎรและเก็บผลกระท้อนตามคำกราบบังคมทูลเชิญเสด็จ เสด็จทอดพระเนตรแห่บวชนาคอย่างของราษฎร เสด็จประพาสตลาด วัดวาอาราม บางครั้งราษฎรพากันมาเข้าเฝ้าแห่แหนต้องหนีลงเรือต้นแยกไปแต่ลำเดียว บางครั้งมีหนังสือรับสั่งให้สมเด็จกรมดำรงฯรับหน้าข้าราชการในท้องถิ่นแต่พระองค์เดียว พระองค์ทรงหลบไปประทับอยู่แก่งท้ายเรือ สถานที่ประทับแรมบางครั้งเป็นศาลาน้ำหน้าวัด บางครั้งเป็นบ้านของข้าราชการท้องถิ่น การเสวยพระกระยาหารโปรดฯ ให้หุงหากันเองบางครั้งเสวยตามบ้านเรือนราษฎรที่ร้องเชื้อเชิญให้ขึ้นเรือนและเลี้ยงข้าวปลาอาหาร โดยไม่รู้ว่าเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อย่างเช่น ทรงเรือเล็กพายไปประพาสไร่ที่ถูกน้ำท่วมในคลองดำเนินสะดวก ผ่าน

บ้านราษฎรหญิงชื่อยายผึ้งกำลังตากหอมกระเทียมอยู่ที่ชานเรือน ยายผึ้งร้องเรียกเชื้อเชิญให้ขึ้นเรือน และ "ยกหม้อข้าวกับกะบะไม้ไส่ชามกะลา มีผักกาดหมู ปลาเค็ม น้ำพริก กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแกหาไว้สำหรับแกกินเองในเวลาเย็นมาตั้งจะเลี้ยง" สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าว่า "ใครเคยตามเสด็จประพาสไปรเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดีว่าถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับรษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอยายผึ้งเชิญ พวกเราก็เข้าล้อมสำรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ" ในครั้งนั้น เจ๊กฮวดลูกยายผึ้งอายุราว ๒๐ ปี ซึ่งมาช่วยยกสำรับ นั่งดู ๆ พระเจ้าอยู่หัวและจำได้ ลูกนั่งของ ๆเอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัว บอกว่า "แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนกัน" เป็นอันว่าเป็นที่รู้กันทั้งบ้านว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานเงินให้ยายผึ้งเป็นจำนวนไม่น้อย เหตุการณ์นี้ทำให้สำราญพระทัย ดังข้อความที่กล่าวไว้ตอนท้ายจดหมายว่า "เสด็จเที่ยวนี้ตั้งต้นชอบกลดีที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจากบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวสบายขึ้นมาก"

พระเจ้าอยู่หัวยังทรงสนุกกับการลองนั่งรถไฟเที่ยวโดยไม่มีสิ่งใดติดพระองค์ไปเลยนอกจากเงิน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าว่า "มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนแลวจะขัดข้องอันใดมี เที่ยวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเที่ยวขอเขากินก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่สุดจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเที่ยวกันเช่นนั้นถมไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมากดี ซึ่งรังเกียจกับข้าวของกินที่เขาวางแรขายไว้ตามตลาด และรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็นการยากที่จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในวันพรุ่งนี้"

ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยรถไฟชั้น ๓ ประทับปนกับราษฎร เพราะใคร่ทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากันอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟจำได้แต่รู้พระราชประสงค์ จึงไม่ได้แสดงท่าทีผิดปกติให้ผู้อื่นจับได้ ยกเว้นแต่จะสังเกตจริง ๆ จึงเห็นว่า "หน้าแกออกจะซีด ๆ และเมื่อไปเรียกดิแก็ตพระเจ้าอยู่หัวมือไม้แกสั่นผิดปกติ" กำหนดการเดินทางครั้งนี้ พระเจ้าอยู่หัวประทับรถไฟไปลงที่โพธาราม เสวยพระกระยาหารเย็นแล้วหาเรือล่องกลับมาเมืองราชบุรี พระกระยาหารเย็นวันนั้นเจ้าพนักงานที่ตามเสด็จได้ซื้ออาหารสด หม้อไหถ้วยชาม แล้วหุงข้าวต้มแกงกันเอง ปรากฏว่า "ที่คาดหมายว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการผิดคาดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนกินอิ่มจนเดินเกือบไม่ไหวแทบทุกคน" การปิดบังไม่ให้ราษฎรทราบว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส มากลแตกเอาเมื่อตอนล่องเรือกลับ เพราะในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเรือมีพระบรมรูปใส่กรอบแขวนไว้บูชา และเจ้าของเรือจำพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี สมเด็จฯ ทรงเล่าบทสนทนาระหว่างพระเจ้าอยู่หัวกับยายเมียเจ้าของเรือไว้อย่างมีอารมณ์ขันเฉียบคมว่า "รับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกได้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ หน รับสั่งถามว่าได้เห็นที่ไหนบ้าง แกกราบทูลว่า "ได้เห็นในบางกอก ๒ คน กับมาเห็นวันนี้อีกหน ๑"

ตั้งแต่วันที่หุงหาอาหารกันเอง พระเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ตามเสด็จเห็นว่าเจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารที่กุ๊กทำเป็นอันมาก จึงตกลงแบ่งหน้าที่กันมีฝ่ายซื้อเสบียงอาหาร ฝ่ายหุงข้าว ฝ่ายทำกับข้าว ฝ่ายล้างชาม และฝ่ายหาสถานที่ทำครัวและรับประทานอาหาร พระเจ้าอยู่หัวยังทรงประดิษฐ์อาหารชนิดใหม่เรียกว่าข้าวต้มสามกษัตริย์ เป็นข้าวต้มปลาทู กุ้ง และปลาหมึก

อย่างไรก็ตาม ใช่ว่าราษฎรจะจำพระเจ้าอยู่หัวได้เสมอไป ราษฎรบางคนคุยโอ้อวดว่าเคยเข้าเฝ้ามาแล้ว แต่แท้จริงก็จำไม่ได้เลย ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงทรงเล่าเรื่องนายช้างและขายพลับพ่อตาแม่ยายของกำนันบางหลวงอ้ายเอียง ซึ่งทรงแวะเรือเข้าไปขออาศัยทำครัว ว่า "แกได้เคยลงมาบางกอกบ่อย ๆ และบุตรชายของแกก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แกรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแกก็เคยเฝ้า มีใครสอดถามเข้าไปตรงนี้ว่า แกจำพระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แกกลับชู่เอาว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้วและพระรูปก็ยังมีติดอยู่บนเรือน" สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าว่าการทำครัวที่บ้านนายช้างสนุกกว่าที่เคยทำมาในที่อื่น ๆ เพราะนายช้างนางพลับไม่ได้มีความสงสัยใด ๆ เลย แถมยังฝากให้พระเจ้าอยู่หัวเป็นพระธุระหาซื้อปืนเมาเซอร์ให้กระบอกหนึ่งอีกด้วย ก่อนเสด็จกลับ ทรงพระราชทานธนบัตร ๑ ซองเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยตอบแทนการรับเสด็จ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าเพิ่มเติมในปัจฉิมลิขิตว่า เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ แล้ว วันรุ่งขึ้นนายช้างขายพลับพาลูกหลานมาเกือบหมดครัว เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาผู้ที่ตามเสด็จไปบ้านของแก เมื่อสมเด็จฯ ถามว่าเหตุใดจึงรู้ว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว ขายพลับตอบว่าเพราะเพื่อนบ้านมาถามไถ่ คนที่จำพระเจ้าอยู่หัวได้ยืนยันว่าใช่ ประกอบกับเมื่อเห็นว่าธนบัตรในซองมากถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานได้ จึงตกใจรีบเข้ามาพระนคร และขอให้พาเข้าเฝ้าเพื่อกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย

ส่วนจดหมายฉบับที่ ๘ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงนิพนธ์ขึ้นหลังจากพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตครบ ๒ ปีแล้ว สมเด็จฯ มีพระประสงค์จะรวมจดหมายเหล่านี้พิมพ์เป็นเล่ม โดยทรงให้เหตุผลว่า "เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว เรื่องราวต่าง ๆ ในรัชชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า "เมื่อครั้งกระนั้น" สำหรับชอบเล่าชอบคุยกัน เรื่องประพาสต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น.....ฉันใคร่ครวญดูมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาสต้น แม้ขดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป"

"ความกว้างขวาง" ที่ว่านี้ คือผู้อ่านได้เห็นว่าการเสด็จประพาสต้นของพระเจ้าอยู่หัวเป็นเพราะทรงมี "พระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาจนถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎรโดยมิได้ถือพระองค์" และ "การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส" การเสด็จประพาสต้นจึงเป็นคุณประโยชน์ต่อราษฎร และพระองค์ไม่เคยลืมราษฎรที่ได้ทรงคุ้นเคยเหล่านั้น เมื่อคนเหล่านี้เข้ามากรุงเทพฯ ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความ

ปรารถนา บางครั้งพระราชทานเลี้ยงในวัง ทรงรับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านี้ว่า **เพื่อนต้น** เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ก็ทรงมีของฝาก เช่นไม้เท้า เป็นต้น ไม้เท้าพระราชทานเลยกลายเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนต้นเข้าเฝ้า

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงเล่าไว้ในจดหมายฉบับสุดท้ายนี้ว่า หลังการเสด็จประพาสต้นปี ร.ศ. ๑๒๓ แล้ว พระเจ้าอยู่หัวยังเสด็จประพาสต้นอีกหลายครั้ง แต่หลัง ๆ การเสด็จประพาสต้นไม่สนุกเหมือนครั้งแรก ๆ เพราะ ประการแรก ราษฎรส่วนใหญ่รู้แล้วว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ พอเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้คีบางกอก ก็มักจะเข้าใจว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว มหาดเล็กบางคนไปเที่ยว ถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี ประการที่ ๒ หลังจากเสด็จกลับจากยุโรปครั้งที่ ๒ ทรงสั่งเรือยนต์เข้ามาใช้ การเสด็จประพาสครั้งหลัง ๆ ใช้เรือยนต์เสียมาก ก็เป็นรู้กันว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ จึงไม่มีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ยังทรงเล่าไว้อีกว่า ใช่แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงรักใคร่ราษฎรอย่างยิ่ง ราวกับบิดารักบุตร ราษฎรก็รักใคร่เทิดทูนพระองค์อย่างยิ่ง พระบรมรูปทรงม้าเป็นประจักษ์พยานความรักของราษฎรที่มีต่อพระองค์ เพราะสร้างขึ้นจากเงินของราษฎรทั้งประเทศ เป็นเงินกว่า ๑ ล้านบาท เกินราคาพระบรมรูปสัก ๕ เท่า และพระบรมรูปทรงม้านี้สร้างเสร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาและประจักษ์ในพระราชหฤทัยว่าราษฎรทั้งหลายรักใคร่พระองค์มากมายกว้างขวางเพียงใด อนุสาวรีย์นี้จึงผิดจากอนุสาวรีย์อื่น ๆ หรือวัดวาที่สร้างเฉลิมพระเกียรติเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตล่วงลับไปแล้ว

สารคดีท่องเที่ยวดังกล่าวมาข้างต้นเป็นสารคดีท่องเที่ยวคลาสสิกของไทยที่มีคุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมอย่างยิ่ง เพราะเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงประเทศอันเกิดจากการรับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก ในระยะหลังการติดต่อคมนาคมสื่อสารระหว่างประเทศไทยกับประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกสะดวกง่ายดายขึ้น เช่นเดียวกับการคมนาคมในประเทศก็สะดวกสบายขึ้น สารคดีท่องเที่ยวที่นำเสนอเรื่องราวของดินแดนต่างชาติ ต่างศาสนา ต่างวัฒนธรรม ในลักษณะเชิงแนะนำให้ท่องเที่ยวจึงมีให้อ่านมากมาย เช่นเดียวกับสารคดีท่องเที่ยวที่นำเสนอเรื่องราวของสถานที่ท่องเที่ยวในประเทศ เพราะหลังจากมีการตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หรือ อ.ส.ท. ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หรือ ท.ท.ท. คนไทยนิยมท่องเที่ยวมากขึ้น การเขียนสารคดีท่องเที่ยวในระยะหลังมักเขียนเป็นบทความลงพิมพ์เป็นตอน ๆ ในนิตยสารเกี่ยวกับการท่องเที่ยวโดยตรง อย่างเช่น บทความสารคดีท่องเที่ยวที่ตีพิมพ์ใน*นิตยสาร อ.ส.ท. เพื่อนเดินทาง เพื่อนรอบโลก* ฯลฯ หรือในนิตยสารชั้นนำทั่วไป เช่น *สตรีสาร สกุลไทย แพรว*และนิตยสารอื่น ๆ บทความเหล่านี้ต่อมาอาจมีการรวมเล่ม เพื่อพิจารณาจากหนังสือสารคดีที่ได้รับรางวัลจากคณะกรรมการพัฒนาหนังสือแห่งชาติตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ - ๒๕๔๒ จะเห็นได้ว่ามีสารคดีท่องเที่ยวได้รับรางวัลอยู่หลายเล่ม ได้แก่ **ดินแดนแห่งความ**

สงบยามเช้า ของ อมราวดีและคนอื่น ๆ (ชมเชย, ๒๕๑๕) **ท่องเที่ยวของดุษฎีมาลา** ของ ท่านผู้หญิงดุษฎี มาลากุล ณ อยุธยา (ชมเชย, ๒๕๑๗) **เพ่นดินละรินยา** ของ อมราวดีและสุภัทร สวัสดิรักษ์ (ดีเด่น, ๒๕๑๘) **ศศิวิมลท่องเที่ยว** ของ "ศศิวิมล" (ชมเชย, ๒๕๑๙) **เที่ยวกันเมีย** ของ ไมตรี ลิมปิชาติ (ชมเชย, ๒๕๒๐) **สิงคโปร์เมืองเนรมิตร** ของบุญเสริม ฤทธาภิรมย์ (ดีเด่น, ๒๕๒๒) **เที่ยวเมืองจีน** ของ โกวิท ตั้งตรงจิตร (ดีเด่น, ๒๕๒๓) **แดนมังกร** ของ ประยงค์ อนันทวงศ์ และ**เจาะยุโรป** ของ วาณิช จรุงกิจ อนันต์ (ชมเชย, ๒๕๒๕) **ไปเยี่ยมอาม่าที่เมืองจีน** ของ ไมตรี ลิมปิชาติ (ชมเชย, ๒๕๒๖) **ทัวร์อินเดีย ออกเนปาล** ของ วัฒนะ จูฑะวิภาต และ **บิน ๓๖,๐๐๐ ไมล์ เที่ยวอเมริกาเหนือ-อเมริกาใต้** ของ กุณหญิง พรพรรณ ชารานุมาศ (ชมเชย, ๒๕๒๘) **คิดอึงเวียนนา** ของ ขจัดภัย บุรุษพัฒน์ (ชมเชย, ๒๕๓๑) **สัญจรสู่ฮาละวิน อนนธงชัย วิถีแห่งต้นธาร ตำนานแห่งขุนเขา** ของ "คืน ญางเดิม" และ **สีสันทะเลไทย** ของ วินิจ รังผึ้ง (ชมเชย, ๒๕๓๘) **ชุดขอบฟ้าปารีส** ของ โกวิท ตั้งตรงจิตร (ชมเชย พ.ศ. ๒๕๓๙) **จาดมิถุน ถึงเนปัล** ของ สิทธิชัย คุณาเจริญ (ชมเชย, ๒๕๔๒)

น่าสังเกตว่าสารคดีท่องเที่ยวในระยะหลังจะสร้างกระแสความนิยมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มากขึ้น นั้นคือ การท่องเที่ยวที่ตระหนักถึงคุณค่าความงดงาม ความยิ่งใหญ่และคุณูปการของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ ฉะนั้นการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์จึงเน้นการเรียนรู้ เข้าใจ และให้ความสำคัญกับธรรมชาติ ไม่ใช่การเที่ยวเที่ยวเพื่อความสำราญของนักเที่ยวเพียงอย่างเดียวเท่านั้น *นิตยสาร อ.ส.ท.* ในยุคที่มีดวงดาว สุวรรณรังสี เป็นบรรณาธิการ (๒๕๓๖ - ๒๕๔๒) ได้เน้นเรื่องการนำเสนอการท่องเที่ยวธรรมชาติแนวอนุรักษ์อย่างจริงจัง แยกเนื้อหาเป็นสัดส่วนจากการท่องเที่ยวแนววิถีชีวิตและวัฒนธรรมอย่างเด่นชัด นักเขียนสารคดีท่องเที่ยวแนวนิเวศน์ทัศนาจร (eco-tourism) มีหลายคน เช่น ดวงดาว สุวรรณรังสี ธีรภาพ โลหิตกุล ม.ล. ปริญญากร วรวรรณ วินิจ รังผึ้ง อภินันท์ บัวหภักดี ศรัณย์ บุญประเสริฐ นัท สุมนเตมีย์ เป็นต้น เช่น สารคดีชุด **นก ดวงตา และหัวใจ** ของ ม.ล. ปริญญากร วรวรรณ **เริงระบำกับฝูงปลา ชมดาราใต้ทะเลลึก** ของ อภินันท์ บัวหภักดี และ**รอยทาง กลางไพร** ของ ศรัณย์ บุญประเสริฐ

นักเขียนสารคดีมือหนึ่งในปัจจุบัน เห็นจะไม่มีใครเกิน ธีรภาพ โลหิตกุล เพราะธีรภาพทุ่มเทค้นคว้าเรื่องราวมานำเสนออย่างเจาะลึก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคินแดนแห่งอารยธรรมยิ่งใหญ่ เช่น สารคดีเรื่อง **กบฏเกือก เมื่อเอือดอิระวดีกรุ่น กบฏกริช บาหลี ท่องแดนเจดีย์ไพรในทุกามประเทศ นครวัด นครธม คนไทในอุษาคเนย์ เฌ่น้ำเจ้าพระยา** ฯลฯ หรือการหยิบจับสิ่งที่คนทั่วไปอาจจะมองข้ามไปมาพลิกแง่มุมให้เห็นความงดงามและความสำคัญที่ซ่อนเร้นอยู่ อย่างสารคดีชุด **สายน้ำและความทรงจำ สีสันบนรอยทาง บันทึกผู้มาเยือน** เป็นต้น นอกจากการเจาะลึกและค้นคว้าข้อมูลมากมายแล้ว จุดเด่นของธีรภาพยังอยู่ที่ภาษาที่สร้างจินตนาการ และภาพประกอบสวยงามที่ถ่ายจากฝีมือระดับช่างภาพอาชีพของผู้เขียนเรื่องด้วย

สารคดีท่องเที่ยวพระราชนิพนธ์สมเด็จฯ พระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี

สารคดีท่องเที่ยวอีกชุดหนึ่งซึ่งมีความโดดเด่น มีชื่อเสียง และเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายคือ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี พระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระองค์เล่มแรก คือ **ย่ำแดนมังกร** พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๔ ต่อมาพิมพ์อีกหลายครั้ง แพร่หลายเป็นจำนวนหลายหมื่นเล่ม หลังจากพระราชนิพนธ์เรื่องย่ำแดนมังกร ซึ่งเป็นเล่มแรกแล้ว ปัจจุบันมีพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสต่างประเทศในดินแดนต่าง ๆ เป็นจำนวนเกือบ ๕๐ เล่มแล้ว พระราชนิพนธ์ของพระองค์มีจุดเด่นหลายประการ อาทิ เช่น

ประการแรก ผู้อ่านได้ความรู้กว้างขวางครบทุกด้าน ทั้งภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี มานุษยวิทยา การเกษตร การประมง การชลประทาน วิทยาศาสตร์ การศึกษา ศิลปวัฒนธรรม ฯลฯ นอกจากนี้ยังรู้จักชีวิตวัฒนธรรมของชนชาติต่าง ๆ ซึ่งบางส่วนหาอ่านได้ยาก เพราะส่วนมากแล้ว สมเด็จฯ พระเทพรัตนราชสุดา ฯ เสด็จไปเยือนสถานที่ซึ่งนักท่องเที่ยวสามัญน้อยคนนักมีโอกาสไปเยือน นอกจากนี้ในขบวนเสด็จฯ มักมีนักวิชาการ หรือผู้เชี่ยวชาญตามเสด็จไปด้วยเสมอ เพื่อถวายข้อมูลความรู้ ทำให้ผู้อ่านพลอยได้ความรู้ในเรื่องต่าง ๆ อย่างรอบด้าน บางประเทศ สมเด็จฯ พระเทพฯ เสด็จซ้ำหลายครั้ง ทรงเสนอเรื่องราวของประเทศนั้นหลายแง่หลายมุม อย่างเช่น เสด็จพระราชดำเนินไปยังประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาวหลายครั้งจนครบทุกแขวง เพราะทรงพระราชทานความช่วยเหลือในโครงการความร่วมมือระหว่างไทยกับลาวหลายโครงการ ส่วนมากเป็นโครงการให้ความช่วยเหลือด้านการศึกษา การสาธารณสุข การเกษตร ฯลฯ ทรงบันทึกเรื่องราวการเสด็จเยือนประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาวเป็นสารคดีหลายเล่ม คือ **เบิ่งบ่ทัน เบิ่งบ่หมด, ม่วนซื่นเมืองลาว, ลาวใกล้บ้าน, ลาวตอนใต้, ใต้เมฆที่เมฆใต้** และ **ฉมเหนือเมื่อปลายหนาว** ประเทศแปลก ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน อย่างเช่น เสด็จประเทศมองโกเลีย ทรงประทับแรมในกระโจม และทอดพระเนตรทะเลทรายโกบี ประเทศมองโกเลียและทะเลทรายโกบีเป็นดินแดนห่างไกลที่เราเคยได้ยินแต่ชื่อในวิชาประวัติศาสตร์ เรื่องราวของประเทศมองโกเลียและทะเลทรายโกบีบันทึกอยู่ในหนังสือชื่อ**ไอรักคืออะไร** สถานที่แปลก ๆ ที่ไม่ค่อยมีคนได้ไปอีกแห่งหนึ่งคือ หมู่เกาะอันดามันและนิโคบาร์ เสด็จไปโดยเรือหลวงสิมิลัน ทรงเล่าเรื่องหมู่เกาะสวยงามแห่งนี้ ในหนังสือชื่อ **มหัศจรรย์ทุกวัน**

จุดเด่นอีกประการหนึ่ง คือ ชื่อหนังสือ ทรงพระปรีชาสามารถในการตั้งชื่อพระราชนิพนธ์ให้น่าสนใจ สะดุดหู ชวนอ่าน และมีนัยถึงเนื้อหาในเล่ม อย่าง **เบิ่งบ่ทัน เบิ่งบ่หมด** ทรงนำภาษาลาวมาใช้และทรงบอกความนัยว่าประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาวมีเรื่องน่าสนใจดูอีกมาก แต่ไม่มีเวลาพอ ทำให้เสด็จพระราชดำเนินไปอีกหลายครั้ง ชื่อพระราชนิพนธ์อีกเล่มหนึ่งว่า **ไอรักคืออะไร** เป็นคำถามที่ชวนให้ผู้อ่านเปิดหาคำตอบ ซึ่งจะพบว่า ไอรัก หมายถึงนมม้าหมัก เป็นเครื่องดื่มพื้นเมืองชั้นยอดของชาวมองโกเลีย ชื่อพระราชนิพนธ์อีกเล่มหนึ่งว่า **ขอให้ข้าเฝ้าพองเจริญ** เป็นสำนวนที่คนไทยคุ้นเคยดี พระองค์ทรง

อธิบายมูลเหตุที่ตั้งชื่อพระราชนิพนธ์เช่นนี้ว่า เป็นเพราะทรงกำลังซ้อมร้องเพลงนี้อยู่ เมื่อทรงทราบคำกราบทูลว่ามูลนิธิแมกไซไซของประเทศฟิลิปปินส์ทูลเกล้าฯ ถวายรางวัล และทรงถือเป็นการอวยพรเจ้าภาพรัฐบาล ประชาชนชาวฟิลิปปินท์ และมูลนิธิแมกไซไซด้วย

จุดเด่นในด้านภาษาอีกประการหนึ่ง คือ ในพระราชนิพนธ์เรื่องใด ๆ ก็ตาม ทรงใช้ภาษาง่าย ๆ ไม่มีคำเชื่อมคำขยายรุงรัง ไม่ทรงใช้สำนวนเยิ่นเย้อ ไม่ทรงใช้ศัพท์สูงหรือศัพท์ยาก บางครั้งทรงใช้คำที่เป็นภาษาพูด เช่น เหงื่อแตก บางครั้งทรงใช้ภาษาสะแลง อย่างทรงตั้งสมญาผู้รู้ทางธรณีวิทยาและพฤกษศาสตร์ที่จะถวายคำอธิบายว่าพวกแล้ปในประเทศนอรเวย์ ว่า "เซียน" ในพระราชนิพนธ์ทุกเรื่องไม่ทรงโปรดใช้ภาษาต่างประเทศ ยกเว้นแต่ที่ชาติเป็นจริง ๆ หรือเป็นศัพท์เฉพาะ ข้อความทุกตอนจะแจ่มแจ้ง ผู้อ่านจะเห็นภาพเกิดจินตนาการตามตัวอักษร ข้อความส่วนใดที่พระองค์ทรงถ่ายทอดมาจากคำบอกเล่าของล่ามหรือผู้นำชมซึ่งอาจจะวกวน ไม่ชัดเจน พระองค์จะทรงชี้แจงไว้ด้วย

พระอารมณ์ขันเป็นจุดเด่นอีกประการหนึ่งของงานพระราชนิพนธ์ พระอารมณ์ขันของพระองค์จะแฝงอยู่ในภาษาที่ทรงใช้บรรยาย เรื่องและ บรรยายรูปภาพประกอบของหนังสือ วิธีแทรกอารมณ์ขันในการเขียนแบบบรรยายโวหารเป็นศิลปะการเขียนอย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านได้รับความสนุกสาน เพลิดเพลินไม่เบื่อหน่าย ส่วนที่แสดงพระอารมณ์ขันในพระราชนิพนธ์ โดยมากมักจะเป็นข้อความที่ทรงล้อพระองค์เอง อย่างในพระราชนิพนธ์เรื่อง**แด่รักคูล่าผู้น่ารัก** เมื่อเสด็จถึงปราสาทบราน ประเทศโรมาเนีย ซึ่งถือกันว่าเป็นปราสาทของแดร็กคูล่า สมเด็จฯ พระเทพฯ ทรงพระราชนิพนธ์บทกวีประกอบการบรรยายไว้ตรงนี้ว่า

สวัสดี แดร็กคูล่า ผู้น่าทึ่ง
ฉันคิดถึง เธอจริง จึงมาหา
โลหิตดี มีพอ ทุกเวลา
หรือขาดแคลน ดังประปา ที่บ้านเรา
อันค้างคาว ยังอยู่ครบ หรือหมดสิ้น
ยังกลัวกลิ่น กระเทียม อยู่หรือเปล่า
ถ้าหิวเลือด เลือดนั้น นั้นอย่าเอา
ไขมันจะ อุดตันเข้า เส้นเลือดเธอ

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง **คืนฟ้าใส** ซึ่งเป็นบันทึกเสด็จพระราชดำเนินไปประเทศนอรเวย์ ทรงสมมุติตัวละครเป็นผีผมจุกตามเสด็จฯ ไปด้วย พระองค์ทรงอธิบายว่า ผีผมจุก คือ "เจ้าตัวความคิด" ซึ่งจะแทรกขึ้นมาในเวลาที่เป็นส่วนพระองค์ ในเรื่องเดียวกันนี้ผีผมจุกยังพาทรอล (Troll) ซึ่งเป็นผีพื้นบ้านของนอรเวย์ มี ๓ หัว ขมูกโต หางยาว มีนิ้วมือนิ้วเท้าข้างละ ๙ นิ้ว มาเข้าเฝ้าสนทนากับสมเด็จฯ พระเทพรัตน์ฯ ด้วย

จุดเด่นอีกประการหนึ่งของพระราชนิพนธ์ คือ ผู้อ่านได้รู้จัก "องค์" สมเด็จฯ พระเทพรัตนฯ ผ่านงานพระพระราชนิพนธ์ของพระองค์ เวลาที่เราอ่านหนังสือที่มีใครสักคนเขียน เราจะรู้จักตัวตน ความคิด ความรู้สึก ส่วนหนึ่งของนักเขียนผู้นั้น การอ่านพระราชนิพนธ์ในสมเด็จฯ พระเทพฯ เช่นเดียวกัน ผู้อ่านจะเห็นพระราชจริยวัตรอันงดงามของพระองค์ จะรู้สึกทันทีว่าพระองค์ทรงไม่ถือพระองค์ ทรงเป็นกันเองกับบุคคลทั่วไป อย่างในพระราชนิพนธ์จะทรงเรียกบุคคลสนิทสนมที่สูงวัยว่าด้วยคำนับเครือญาติว่า ป้า อา พี่ ฯลฯ เสมอ ทั้งที่บุคคลเหล่านี้เป็นสามัญชน และเป็นคนต่างชาติ ทรงเรียกล่ามจีนคนหนึ่งที่สนิทมากว่า พี่อู๋ เพราะล่ามคนนี้ถวายการรับใช้เป็นล่ามส่วนพระองค์หลายครั้ง ทรงเรียกคนขับรถว่า เตี่ย และทรงเรียกผู้ถวายอารักขาว่า ตี๋เล็ก เป็นต้น บุคคลที่ทรงรู้จักคุ้นเคยเหล่านี้ พระองค์จะทรงมีของฝากไปพระราชทานด้วยพระองค์เองเสมอเมื่อเสด็จกลับไปยังประเทศนั้น ๆ อีกครั้ง

นอกจากนี้ สมเด็จฯ พระเทพฯ ทรงปฏิบัติพระองค์ไปตามขนบประเพณีของประเทศที่เสด็จพระราชดำเนินไปเยือนเสมอ อย่างเช่นเสด็จฯไปประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน ทรงเสวยพระกระยาหารแปลก ๆ ประเภท "เปิบพิสดาร" ที่ฝ่ายเจ้าภาพนำมาถวายให้ลองชิมเสมอ อย่างซุปตุ๊กแก หนอนทอด เนื้อแพะ เนื้อกระต่าย ฯลฯ เมื่อเสด็จฯ ประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาว พระองค์เสวยอาหารพื้นเมือง ผลไม้พื้นเมืองทุกอย่าง และทรงร้องเพลง รำวง กับฝ่ายลาวอยู่เสมอ ด้วยเหตุเช่นนี้ สมเด็จฯพระเทพฯ จึงทรงเป็นที่รักใคร่ศรัทธาไม่เฉพาะแต่ประชาชนชาวไทยเท่านั้น แต่ทรงเป็นที่รักใคร่และชื่นชมของประชาชนต่างชาติเสมอ โดยเฉพาะลาว และจีน

อีกอย่างหนึ่ง ผู้อ่านจะรู้สึกว่าสมเด็จฯ พระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงเป็นเจ้านายที่ประหยัดมัธยัสถ์มาก ไม่ทรงโปรดสินค้ามียี่ห้อ หรือความฟุ่มเฟือยเกินจำเป็นใด ๆ ทรงเป็นแบบอย่างที่ประชาชนคนไทยควรจะปฏิบัติตาม ในการเสด็จประพาสต่างประเทศ มีบ้างเหมือนกันที่ต้องเสด็จ "ช้อปปิ้ง" ในร้านค้าตามที่เจ้าภาพจัดให้เพื่อทรงซื้อของฝากของที่ระลึก แต่พระองค์ไม่โปรดซื้อของราคาแพง ดังเสด็จไปประเทศจีนหนแรก ทรงตำหนิพระองค์เองไว้ในหนังสือ**ย่ำแดนมังกร**ตอนหนึ่งว่าทรงซื้อของราคาแพงเกินไป เพราะทรงคำนวณอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราผิดไป ดังทรงเขียนว่า "ข้าพเจ้านั้นรู้สึกโมโหว่าเสียเกียรติด้วย โดยปกติเรื่องเงิน ๆทอง ๆ นี่ไม่เคยคิดผิดเลย ก่อนซื้ออะไรคำนวณเปลี่ยนอัตราแลกเงิน และคิดเงินทอนอย่างดี" (สมเด็จฯ พระเทพรัตนราชสุดาฯ, ๒๕๒๘ : ๔๘) ใน **ลาวเหนือเมื่อปลายหนาว** ทรงเล่าอย่างภาคภูมิใจว่าซื้อวิทยุทำจากประเทศจีน ราคา ๒๐๐ บาท รับได้ทั้ง AM FM คลื่นสั้นอีก ๖ ช่อง วิทยุนี้ขายในตลาดเช้าที่เมืองหลวงน้ำทา ตลาดเช้า ตลาดสด เป็นสถานที่ที่ทรงโปรดมาก มักเสด็จไปทอดพระเนตรเสมอเวลาที่เสด็จต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบประเทศเพื่อนบ้านของเรา คงเพราะเป็นสถานที่ซึ่งทำให้ทรงเห็นชีวิตการกินการอยู่ที่แท้จริงของชาวบ้าน